

Милош Зарић

*Докторанд на Одељењу за етнологију и антропологију
Филозофски факултет, Универзитет у Београду*

milos.zaric1@yahoo.com

„Саветујем омладину да не хрли у ту велику Европу“: о предузетништву у органској производњи у Србији из угла антропологије

Апстракт: Истраживање се заснива на претпоставци да је у периоду после 2008. године, означеном као „зрела фаза“ друге транзиције, од стране доносилаца одлука као и стручњака који се баве феноменом органске производње, дискурзивно уобличен један заједнички иако у основи амбивалентан систем когнитивних идеја и представа везаних за ту тему и њене различите аспекте, који се у раду означава синтагмом *концепт предузетништва у органској производњи у Србији*. Тај концепт је за потребе овог истраживања схваћен као својеврстан митски појам, сагласно одређењу појма мита који је изнео француски семиотичар Ролан Барт, за којег мит представља облик говора, одређену дискурзивну формацију, те све што је везано уз дискурс може да буде мит. Кроз анализу структуралних и значењских аспеката концепта предузетништва у органској производњи у Србији разматрају се како механизам артикулисања тог концепта унутар стручног и јавног дискурса тако и његове импликације, начини како се он узима за конкретне предузетничке подухвате које су покренула двојица миграната-повратника, делатника чије предузетничке приче садрже значајну експланаторну вредност за тему којом се овај рад бави. Циљ рада је да осветли контрадикторности везане за концепт предузетништва у српској органској производњи и скрене пажњу на могућност њиховог креативног разрешавања на плану индивидуалних начина мишљења и деловања у тој сфери предузетничке делатности, као и да с тим у вези укаже на однос између, у антрополошкој визури, узајамно пропусних категорија „мита“ и „стварности“.

Кључне речи: предузетништво у органској производњи, иновативност, евроинтеграције, традиција, „зрела фаза“ друге транзиције, миграције, предузетничке приче, мит

Увод

Према одређењу Међународне федерације покрета за органску пољопривреду (IFOAM – Organics International), органска производња од-

ређује се као „систем који одржава здравље земљишта, екосистема и људи. Ради се о производном систему заснованом на еколошким процесима, биодиверзитету и производним циклусима прилагођеним локалним условима, који се не ослања на употребу подстицаја са нежељеним ефектима. Органска пољопривреда комбинује традицију, иновације и научна сазнања у циљу очувања заједничке животне средине. Њоме се промовишу фер и коректни производни односи као и добар квалитет живота свих учесника производног процеса“ (IFOAM 2008). До значајнијег унапређења услова за развој предузетништва у органској производњи у Србији долази у периоду после 2008. године, означеном као „зрела фаза“ друге транзиције, који је обележен појачаном транзицијом српског друштва у смеру неолибералне доктрине као и тенденцијом усмеравања свих аспеката државне политике у правцу Европске Уније (ЕУ).¹ У том периоду органска производња све више постаје предмет истраживања и то како у иностраној тако и у домаћој научној продукцији.²

Феномену предузетништва у органској производњи могуће је истраживачки приступити на више начина и из различитих углова, оријентишући се према контекстима сеоског домаћинства које се бави том врстом производње, локалне заједнице којој такво домаћинство припада, потребе унапређења националне економије (Ћikić i Petrović 2010, 60 i dalje). Уколико се, међутим, феномен српске органске производње доведе у везу са процесом евроинтеграција и посматра у једном ширем интерпретативном оквиру, његов статус чини се амбивалентним и то на више нивоа. Док је на једној страни Национални програм руралног развоја, који обухвата програм развоја органске производње, формулисан у складу са Заједничком политиком руралног развоја, најбитнијим сегментом Заједничке пољопривредне политике ЕУ, на другој страни српска органска производња доводи се у везу с концептом традиције и потребом развоја националног тржишта органске хране. У назначеном периоду је, тако, од стране доносилаца одлука као и стручњака који се баве феноменом органске производње, дискурзивно уобличен један заједнички иако у основи амбивалентан систем когнитивних идеја и представа везаних за ту тему и њене различите аспекте, ког у раду означавам синтагмом *концепт предузетништва у органској производњи у Србији*. Тај концепт је за потребе овог истраживања схваћен као својеврстан митски појам, сагласно одређењу појма мита који је предложио француски семиотичар Ролан Барт, за којег мит представља облик

¹ Појам „зрела фаза“ друге транзиције образложио сам на другом месту (v. Zarić 2019). Појам транзиције је шири од појма евроинтеграција (европеизације), али те појмове у овом раду третирам као синониме.

² База иностраних научних радова на тему органске производње доступна је на: <http://orgprints.org/>

говора, одређену дискурзивну формацију, те све што је везано уз дискурс може да буде мит (Bart 2013).

У првом поглављу рада указујем на кључне тачке у процесу институционализације предузетништва у српској органској производњи као делатности која је у својим легислативним и институционалним аспектима нераскидиво везана за процес евроинтеграција, а потом и на ефекте миграционих процеса на развој те делатности у транзицијској Србији. У другом поглављу, кроз анализу структуралних и значењских аспеката концепта предузетништва у органској производњи у Србији, разматрам механизам артикулација тог концепта унутар стручног и јавног дискурса. Треће поглавље посвећено је разматрању импликација тог концепта, начина како се он везује за конкретне предузетничке подухвате које су покренула двојица миграната-повратника, делатника чије предузетничке приче, било да су сагледане појединачно или у компаративној перспективи, садрже значајну експланаторну вредност за тему којом се овај рад бави. Циљ рада је да осветли контрадикторности везане за концепт предузетништва у српској органској производњи и скрене пажњу на могућност њиховог креативног разрешавања на плану индивидуалних начина мишљења и деловања у тој сфери предузетничке делатности, као и да с тим у вези укаже на однос између, у антрополошкој визури узајамно пропусних, категорија „мита“ и „стварности“.³

Институционализација предузетништва и ефекти миграционих процеса у српској органској производњи

Пољопривредну политику у Србији су у периоду између 2000. и 2006. године обележиле честе промене праћене недовољним буџетским издвајањима за подстицање пољопривреде и руралног развоја (Šurković 2013, 129). Таква пољопривредна политика је ограничавала коришћење аграрних потенцијала, онемогућавала је привлачење тржишних инвестиција, што је каткад узроковало тоталне неуспехе у сфери предузетништва у органској производњи (uror. Naumović 2006). Испрва сасвим недостатне, државне субвенције за органску производњу уведене су 2004. године, пре прве промене Закона о органској производњи (2006), чиме је започет процес институционализације те делатности (Curić i Kačar 2011, 49; Simić 2015, 15). Пошто је потписала Споразум о стабилизацији и придруживању (2008) и усвојила Национални програм за интеграцију у ЕУ (2008), држава

³ „Мит није ништа мање истинит од повијести“, како износи израелски писац и политичар Лизар Смилански (Yizhar Smilansky), „него накнадна, друкчија истина, истина која супостоји с истином; не објективна људска истина, него истина која напредује спрам историјске истине“ (navedeno u: Tzahor 1995, 61).

се обавезала на усклађивање свог законодавства са законодавством ЕУ и његову доследну примену. У таквом контексту оснива се национално удружење *Serbia organica* (2009) чија је мисија „да помогне српском органском пословању да постане поуздан и конкурентан снабдевач органском храном на локалном и међународном тржишту“.⁴ Органски произвођачи такође добијају подршку Привредне коморе Србије оснивањем групације за органску производњу при Удружењу за пољопривреду (Вујић 2016, 175 i dalje; Simić 2017, 11 i dalje; Vehapi 2014, 91–92).

У 2010. години ступа на снагу трећи Закон о органској производњи (после Закона из 2000. и 2006.), који је усклађен са регулативом ЕУ, а чије су измене и допуне извршене у 2019. години.⁵ Стекавши статус кандидата за пријем у ЕУ (2012) Србија стиче право да користи европске фондове намењене развоју и јачању појединих структурних и функционалних елемената значајних за будуће придруживање и чланство. Ради се о додатној финансијској помоћи у виду грантова институција ЕУ издвојеној из система мера државне помоћи. Из аспекта развоја како пољопривреде и сеоских заједница тако и органске производње као специфичног типа делатности, од посебног значаја је доступност SAPARD (Special Accession Programme for Agriculture and Rural Development), IPA (Instrument for Pre-Accession Assistance) и IPARD (Instrument for Pre-Accession in Rural Development) програма.⁶ Од 2012. године наовамо органска храна произведена у Србији може да се извози на тржиште ЕУ равноправно са производима из њених земаља чланица.

Процес евроинтеграција обухвата бројне модернизацијске процесе на политичком, друштвеном и економском плану, а у ужем смислу се огледа у стандардизацији и имплементацији закона, норми и стратегија, укратко, у прилагођавању политикама ЕУ (Marković 1994 13–17; Krstić 2012, 130). Интегралан и одрживи рурални развој, који једно од логичних поља своје примене налази у сфери развоја органске производње, дефинисан је Националним програмом руралног развоја (2018),⁷ Националном страте-

⁴ <https://serbiaorganica.info/o-nama/>

⁵ На основу тог Закона Србија је укључена на листу такозваних „трећих земаља“ чији је законодавни оквир за органску производњу готово идентичан законодавству ЕУ иако и са неколиким битним разликама у односу на њега, о чему ће бити више речи у даљем тексту.

⁶ <https://ipard.co.rs/> О IPA програму в. у: Šurković 2013, 64, 119 i dalje; Vehapi 2014, 106; Simić 2015, 21. За типове субвенција у пољопривреди и руралном развоју в. Šurković 2013, 89 i dalje.

⁷ Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде је започело израду нацрта тог програма у 2009. години уз подршку немачког ГИЗ-а. Програм није одмах усвојен али су многи кораци које он предвиђа реализовани у периоду 2010–2012. В. Čikić i Petrović 2010, 82 i dalje; Ivanović i Ivanović 2016, 12.

гијом одрживог развоја (2008) заснованој на Стратегији одрживог развоја ЕУ, Заједничком аграрном политиком ЕУ, Стратегијом пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024.⁸ У складу са том стратегијом, која у своје опште развојне циљеве убраја припрему домаће пољопривреде за интеграцију у ЕУ, највећа количина органских производа намењена је извозу на тржиште ЕУ, чије земље чланице из сопствене производње подмирују само половину својих потреба.⁹ У последњих десетак година дошло је, тако, до институционализације српске органске производње као делатности која подразумева стриктну примену законом утврђених производних стандарда, у циљу развоја тог типа производње на националном нивоу али и унапређења конкурентности српске пољопривреде на европском тржишту прехранбених производа.

Пошто је на највећем делу територије Републике Србије земљиште богато хумусом и није контаминирано тешким и штетним органским материјама, сматра се да, с аспекта квалитета природних ресурса, држава располаже значајним потенцијалима за развој органске производње. Упркос томе, предузетништво у органској производњи тек постепено узима маха у Србији и може се рећи да напредак у тој сфери делатности ни изблиза не одговара постојећим условима и капацитетима. Рурални и развој органске производње у Србији отежани су не толико због законодавних и институционалних,¹⁰ колико због разлога и фактора сасвим другачије природе, пре свега оних инфраструктурних. Поставља се питање ко су носиоци руралног и развоја органске производње у транзицијској Србији, и како интензивни миграциони процеси утичу на развој те делатности која је у својим легислативно-институционалним аспектима нераскидиво везана за процес евроинтеграција.

Са проблемом појачаних унутрашњих (на релацији село-град) и спољних миграција (емиграција) Србија се суочава већ деценијама уназад.¹¹ Србија представља традиционално емиграционо подручје са дугом историјом

⁸ За компарацију развоја органске производње у Србији са развојем те производње у другим државама в. Ćikić i Petrović, pos. 50 i dalje. О еволуцији концепта руралног развоја у ЕУ в. у: Šurkovis 2013, 68–69 i dalje.

⁹ Издаци буџета за субвенционисање укупне пољопривредне производње у ЕУ за период 2014–2020. године пројектовани су у износу од око 420 милијарди евра (близу 39% укупног буџета ЕУ), што је производњу органске хране у ЕУ и земљама попут Србије учинило знатно конкурентнијом (Šojić 2016; Vehari 2014, 98).

¹⁰ Пуна компатибилност са Заједничком пољопривредном политиком ЕУ, под чиме се подразумева раздвајање политике директних плаћања од политике руралног развоја, у домаћем законодавству није на одговарајући начин регулисана, али то нема изражено негативне ефекте на рурални и развој органске производње.

¹¹ Са проблемом појачаних миграција такође се суочавају државе у саставу ЕУ. По неким прогнозама рурално становништво Србије до 2050. године смањиће се

и широком територијалном дисперзијом иселјавања, која започињу крајем 19. века и у различитим „таласима“ трају све до данас (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 8; Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011). „Резултати анализе података емпиријских истраживања указују на чињеницу да је највећи број потенцијалних миграната међу млађом популацијом старости до 40 година“ (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 4–5), при чему највећи део те популације чине становници руралних области. Како се наводи у Стратегији за управљање миграцијама (2009), реакција становника руралних подручја на бесперспективност живота у селима јавља се у виду заинтересованости „не само ка покретљивости из мањих средина у веће и према другим државама у циљу образовања, културне размене, туризма, међународне сарадње, него и ради сталне промене места боравка“.¹² Вишедеценијско трајање миграционих процеса довело је до одумирања великог броја села у Србији која су данас празна или полупуста, а њихово малобројно становништво претежно чине особе старијег животног доба. С обзиром на размере, интензитет и ефекте миграционих процеса у Србији, термин миграције је, по мишљењу неких аутора, потребно заменити термином сеобе (Madžar 2016).

Иако легислативна и институционална основа предузетништва у српској органској производњи проистиче из процеса евроинтеграција, позитивна опредељеност у погледу приступања Србије ЕУ не игра пресудну улогу у процесу доношења одлуке да се започне с органским производњом, јер се значењски аспекти тог типа делатности не исцрпљују унутар интерпретативног оквира семантички омеђеног процесом евроинтеграција. У случају да је присутна, позитивна опредељеност у погледу приступања Србије ЕУ замењива је с одлуком да се емигрира у неку од земаља које су у саставу тог политичког ентитета. У истраживањима на тему миграција, која су нешто старијег датума, сматрало се да издашне европске државе благостања представљају најпожељније дестинације за мигранте због њихових редистрибутивних функција и делотворних механизма заштите угрожених категорија становништва (v. npr. Borjas 1999). Пошто се после 2009. године као значајан елемент у имиграционим политикама ЕУ јавља опредељење њених држава чланица да прихвате мигранате који су тражени на тржишту рада, у новијим истраживањима се на могућност запослења гледа као на основни мотив емиграције.¹³ Бројни становници Србије, а међу њима поготово незапослена лица, нису у прилици да чекају

са 4,2 на 2 милиона или за 47%, док ће у руралним подручјима ЕУ остати свега 17% становништва (v. Simonić i Vorina 2014, 105).

¹² <https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/59/1>

¹³ За различите приступе у проучавању миграција у оквиру антропологије и других дисциплина в. Brettell 2003; Brettell and Hollifield 2008; Massey et al. 1993; Poletti 2013; Antonijević 2013, 22–25; Kovačević i Krstić 2011. За карактеристике унутра-

да се економска и ситуација на тржишту рада побољшају једном када држава уђе у састав ЕУ, те многи доносе одлуку да емигрирају и то најчешће у неку од њених земаља чланица.¹⁴ У анализи миграционих процеса потребно је узети у обзир како основни економски тако и симболички аспект миграција, јер „за многе млађе чланове заједнице одлазак у иностранство на рад представља део 'ритуала прелаза' и подиже њихов статус у очима заједнице, док се они који остају, без жеље да мигрирају, почињу сматрати лењим и непредузимљивим“ (Antoniјевић 2013, 25; v. такође: Massey et al. 1993; Poleti 2013).

Пошто значајан проценат руралног становништва млађег животног доба, посебно на југу и истоку земље, намерава да привремено или трајно напусти своје окружење ради пресељења у регионалне центре или због емиграције, рекло би се да главне кандидате за бављење предузетништвом у српској органској производњи треба тражити међу пољопривредницима који су у млађем средњем (30/35–45) или каснијем средњем животној добу (45–60), у делу популације чији припадници обично ређе доносе одлуку о промени места боравка мотивисану економским разлозима. У истраживањима која се баве миграцијама „мали број испитаника наводи да би се преселио на село, сви који се тако изјашњавају су пред крајем радног века и имају намеру да се по пензионисању врате у село у којем су рођени и где су одрасли“ (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 5), те је могуће претпоставити да се један број потенцијалних произвођача органске хране такође налази међу старијим повратницима из урбаних подручја.

Конверзија или законски регулисан поступак преласка са конвенционалне на органску производњу, који поред осталог подразумева „трансформацију у главама пољопривредника“ у погледу односа према природи и природном окружењу (Vehapi 2014, 29 i dalje; Zimonja Kaljević, Petrović i Vukadinović 2012, 235), оквирно траје две године, да би по истеку тог периода произвођачу био додељен национални знак за обележавање сертификованих органских производа. Одлуку да се уђе у процес конверзије могуће је посматрати као експлицитан израз предузетничког духа, али треба имати у виду да код произвођача органске хране може бити присутан широк спектар финансијских и нефинансијских мотива за прелазак на тај вид производње. Ради се притом о особама које себе углавном не поимају као предузетнике, већ пре као сељаци или пољопривреднике (упог. Ćikić i Petrović 2010, 99 i dalje; Vehapi 2014, 34). Такав начин самопоимања пове-

шњих миграција у Србији в. Kokotović, Filipović i Magalenić 2016. О повезаности транзиционих и миграционих процеса у Србији в. у: Spasovski i Šantić 2016.

¹⁴ Емигранти из Србије махом бирају неку од земаља ЕУ као земљу емиграционе дестинације, при чему највећи број њих одлази у Аустрију или Немачку (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 4). О искуствима српских гастарбајтера у зависности од државе емиграционе дестинације в. у: Antoniјевић, Banić Grubišić i Krstić 2011.

зан је са схватањем органске производње као типа делатности на више нивоа, па је то поред осталог потребно довести и у везу са начином поимања ризика везаних за ту врсту делатности.

Чињеница је да је органска производња ризичнија од конвенционалне, с једне стране због смањења укупних прихода које газдинство остварује у периоду конверзије, у ком произвођач није у могућности да своје производе продаје по цени сертифицираних органских производа, а с друге због коначних резултата производње, ограничености у погледу обима остварених приноса и пласмана те врсте производа. Органска храна је за 30–50% скупља од конвенционалне, захтева већи степен ангажовања људске радне снаге, подразумева високе трошкове због потребе набавке квалитетног семена итд.¹⁵ Узимајући у обзир фактор ниског животног стандарда у Србији, једини пласман који може да пружи какву-такву сигурност произвођачу је пласман ван граница државе, али будући да потенцијали српске органске производње у том погледу нису у довољној мери искоришћени, чини се да су ризици у бављењу тим послом већи од потенцијалне добити. Зато држава настоји да поступак преласка са конвенционалног на органски начин производње умањи системом субвенција базираном на величини земљишних површина или, у случају да се ради о органској сточарској производњи, на броју грла.

С обзиром на реалне трошкове преласка са конвенционалног на органски вид производње, државне субвенције за органску производњу биле су занемарљиво мале до 2013. године, кад су усвојене измене Закона о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју (Berenji et al. 2013, 1). Иако се после тога ситуација на том плану знатно поправила, та врста субвенција је и данас нижа од субвенција унутар ЕУ. Субвенционисање пољопривредне и сточарске органске производње врши се путем директних плаћања по грлу стоке и хектару обрадиве површине, независно од остварене производње и приноса. Тиме се омогућава имплементација „првог стуба“ Заједничке пољопривредне политике ЕУ, преко којег држава пружа подршку тржишту кроз систем гарантованих цена (v. Stanković 2012). Имплементација мера подршке политици одрживог руралног развоја или „другог стуба“ Заједничке пољопривредне политике ЕУ омогућена је захваљујући раније поменутиим законима, програмима и стратегијама у периоду од 2008. наовамо. Систем субвенција би, у перспективи, требало да покрије не само трошкове домаћинства у процесу конверзије, него и трошкове око систематске анализе плодности земљишта, намиривања кредита намењених куповини земљишта и механизације, изградњи објеката итд.

¹⁵ О мотивима и препрекама за куповину органске хране в. у: Vehari 2014, 201 i dalje. За узроке слабости националног тржишта органске хране и предлоге за њихово решавање в. Šurković 2013, 62 i dalje.

Упркос настојањима државе да кроз систем субвенција унапреди органску производњу на националном нивоу, већина органских произвођача у Србији се упоредо бави и конвенционалним и органским начином привређивања настојећи да сваку врсту ризика везаног за ту делатност сведе на апсолутни минимум. Производња органске хране се углавном организује на мањим парцелама, у просеку не већим од 0,5 хектара, што је очекивано у ситуацијама кад просторно гледано нема погоднијих услова за обављање те делатности.¹⁶ Међутим, „тактичко“ узгајање органске хране на малим парцелама, смештеним поред парцела на којима се примењује, искуством и традицијом проверен конвенционалан начин производње, нефункционално је јер узрокује слабију продуктивност и мањи обим производње (урог. Vehari 2014, 35). Пошто највећи број фарми органски сертификује свега 15–25% од своје укупне површине, удео обрадивих површина под органском производњом у укупној пољопривредној површини унутар Србије веома је низак (Curic i Kačar 2011, 53; Zimonja Kaljević, Petrović i Vukadinović 2012, 232).

Иако се због дејстава миграционих и глобализацијских процеса структура европских сељачких друштава, током последњих неколико деценија, неповратно изменила, већина таквих друштава и даље функционише на принципу сељачке економије (Mendras 1986).¹⁷ С обзиром на то да функционише унутар економског система у ком породица представља основну јединицу производње и потрошње, конвенционалан (традиционалан, премодеран, искуствен, прадедовски) начин производње садржи елементе супротне принципима органске производње која функционише унутар система капиталистичке тржишне економије. Поред тога што узрокује бркање различитих економских модела на концептуалном и когнитивном плану, комбиновање органског са конвенционалним начином привређивања може да узрокује и бројне недоследности на плану производне праксе. Иако услови за производњу органске хране могу бити испуњени формално, на законско-нормативном нивоу, производња на нивоу стварне праксе се у неким случајевима само делимично, или чак минимално, организује сагласно принципима таквог начина привређивања. Ради се о појави названој

¹⁶ У пољопривреди Србије преовлађују газдинства са малим и исцепканим земљишним поседима (Vukoje et al. 2015, 7).

¹⁷ У анализи структуре и организације сељачких друштава, спроведеној у првој половини осамдесетих година, која је обухватала западноевропска рурална подручја али и неке делове Балкана, Хенри Мендрас уместо израза породица и локална заједница користи изразе домаћинска група и колективитет. Данас је на тим подручјима стопа миграција вишеструко већа него у периоду кад је Мендрас спровео своје истраживање, те би истраживања те теме у савременом геополитичком контексту морала да обухватају анализу миграционих процеса.

конвенционализмом у органској производњи која, разуме се, није карактеристична само за Србију (upor. Darnhofer et al. 2009), али јој се у овдашњој средини не посвећује довољно истраживачке пажње.

Дакле, највећи број органских произвођача у Србији припада типу друштвених и економских актера чији профил личности није компатибилан с уобичајеним начином виђења личности предузетика, нити са модерним предузетништвом као типом делатности чијим се кључним одликама сматрају иновативност и спремност на предузимање иницијативе и ризика. Оправдано сматрајући да се суштина тог проблема налази у факторима одмаклог животног доба већине српских произвођача органске хране и појачаном степену миграција млађег руралног становништва Србије, поједини аутори апелују на државу да створи неопходну инфраструктуру како би се млади задржали у својим местима и тако дошли у прилику да се баве органском производњом (Ivanović i Ivanović 2016, 4, 6, 8–9). Подједнако је значајно, при томе, скренути пажњу на фактор одсуства отворености бројних руралних произвођача према увођењу иновација, код старијих припадника те популације присутан појачан степен опрезности или чак отпора према свему што се може учинити „новим“, „непознатим“ и тешко уклопивим у систем сељачке економије, без обзира да ли се ради о примени савремених информационих технологија у конвенционалном начину пољопривредне производње,¹⁸ или о примени принципа органске производње на једном ширем економском, просторном и организационом плану. У сваком случају, на основу свега што је речено могуће је закључити да су релације између ефеката миграционих процеса с једне стране, и руралног и развоја предузетништва у српској органској производњи с друге стране, директно контраиндиковане.

Дискурзивно уобличавање концепта предузетништва у српској органској производњи као митског појма

Органска производња је добра за мишљење, јер се ради о феномену који у стручном и јавном дискурсу у транзицијској Србији функционише као разводник два главна симболичка и дискурзивна тока.¹⁹ У првом реду, феномен органске хране значењски фигурира као метафора „законодавне чистоће“ Републике Србије, која кроз имплементацију програма руралног и развоја органске производње базираног на концептима предузетништва и иновативности, који су дискурзивно врло фреквентни унутар ЕУ, де-

¹⁸ <https://bif.rs/2020/08/inovativna-poljoprivreda-deca-savetuju-roditelje/>

¹⁹ Термин *разводник* ког сматрам погодним за употребу у горе назначеном контексту позајмљујем од антрополошкиње Светлане Слапшак (Slapšak 2016, 29).

монстрира своју „подобност“ да буде интегрисана у оквир тог политичког ентитета. На другој страни, феномен органске производње повезује се са концептом традиције у погледу како теоријских одређења тог феномена, тако и настојања да се програм руралног и развоја органске производње прилагоди условима производње на локалним и националним нивоима. Однос елемената у структури концепта предузетништва у српској органској производњи организује се на следећи начин: *иновативност/ евроинтеграције vs. традиција/ развој националног тржишта органске хране*, при чему се та врста односа формира у контексту обележеном проблемом појачаних миграција.

У настојањима да унапреди систем производње органске хране на националном нивоу, држава се појављује као иницијатор развојних активности и као њихов координатор, и та врста подршке спроводи се преко правних, финансијских и инструмената комуникације (Vehari 2014, 85–86). Србија није део ЕУ, њена национална пољопривредна политика стога не представља део Заједничке пољопривредне политике ЕУ, и то ствара услове да законодавни оквир националних мера подршке пољопривреди буде либералнији од европског. Држава као институција која отеловљује модеран концепт нације углавном настоји да на административном плану потисне друге облике заједнице као што су градови, села, покрајине или регије (Čiževski 2018, 19). У специфичним транзицијским условима и околностима, међутим, српским органским произвођачима, чак и онима који покрећу органску производњу на мањим парцелама у рурално неразвијеним регионима, омогућено је удруживање на локалним нивоима кроз систем групне сертификације, како би заједнички излазили на тржиште и тако пласирали своју робу (црпг. Simić 2015, 9).²⁰ Сем физичких лица, као носилаца регистрованог породичног пољопривредног газдинства, у Србији право на коришћење субвенција имају и привредна друштва, земљорадничке задруге, произвођачи-кооперанти, васпитно-образовне установе.²¹ Кооперанти, произвођачи чија производња подлеже групној сертификацији, удружују се кроз организационе форме еколошких задруга и кластера.²² Самостални

²⁰ Према подацима из 2015. године, од 1867 укупно регистрована органска произвођача у Србији 1575 њих регистровани су своју делатност у оквиру система групне сертификације (Simić 2015, 22).

²¹ <http://www.minpolj.gov.rs/>

²² Појам кластера односи се на географски концентрисане групе међусобно повезаних предузећа и институција у одређеној делатности које наликују традицијским облицима удруживања у пољопривреди (задруга, удружење, комбинат, задружни савез, удружење пољопривредника, комора). Ради се о интересним непрофитним организацијама обично регистрованим као удружења или привредна друштва, које окупљају правна и физичка лица и могу да имају формалан или

регистровани произвођачи, власници компанија, директно склапају уговор са неком од контролних организација, док су кооперанти у уговорном односу са таквим компанијама које откупљују све што они произведу и то се потом извози на инострано, углавном европско, тржиште. Кооперантима се обезбеђује подршка кроз разне врсте инпута, едукацију, покривање трошкова сертификације итд., при чему носилац сертификата може да буде једино компанија, не и произвођач-кооперант (улог. Vukoje et al. 2015, 8).

У складу са општим обележјима стања у пољопривреди и потребама њеног развоја као и могућностима примене специфичних мера подршке пољопривредном развоју, законодавство ЕУ омогућује националним пољопривредним политикама својих земаља чланица да самостално дефинишу додатне мере унапређења развоја органске производње. Законодавни систем ЕУ малим органским произвођачима не омогућује добијање групних сертификација (Simić 2015, 20–21), што значи да начин на који функционише већина органских произвођача у Србији *неће бити могућ* једном кад држава буде интегрисана у ЕУ. „Колико год парадоксално то могло изгледати, *мит не скрива ништа*: његова функција је да изобличи, а не да прикрива“ (Bart 2013, 194), па се за однос који повезује концепт предузетништва у српској органској производњи (знак) са његовим смислом, који се огледа у настојању да се на институционалном, структурном и економском плану убрза и поспешује процес евроинтеграција (означено), може рећи да у суштини представља *однос изобличавања*. „Мит ништа не спречава да буде вечити алиби, довољно је да његов означитељ има два лица да би увек располагао неким другим местом: смисао је увек ту да предочи форму; форма је увек ту да удаљи смисао“ (Bart 2013, 196). Стога се наречени видови државне подршке органским произвођачима доводе у везу са заједничком пољопривредном политиком ЕУ и процесом евроинтеграција, али и са појму мита блиским концептима традиције и нације.

Унутар стручног и јавног дискурса у Србији органски начин производње доводи се у везу са ревитализовањем традиционалних обичаја, јачањем локалног самопоуздања, оснаживањем задруге као традицијског облика рурално-економске организације, али се притом такође скреће пажња на чињеницу да највећем броју задруга недостају менаџерске вештине и предузетнички дух (улог. Vehari 2014, 51, 152). Упоредо с настојањем да се органска производња уклопи у дискурс који заговара повратак „старим вредностима“ везаним за традицијски, колективистички начин организовања пољопривредне производње, и с настојањем да се развој тог типа делатности доведе у везу с потребом очувања националног суверенитета, скреће се пажња на улогу и значај предузетништва и иновативности као „нових вред-

неформалан карактер. О значају кластера у органској производњи в. у: Šurković 2013, 153 i dalje.

ности“ у том процесу (Šurković 2013, 50, 177; Vehapić 2014, 33; Tabaković et al. 2017, 45). Намера дискурзивног поступка тог типа није да потцрта значењску амбивалентност између иновативности, која се везује за доктрину индивидуализма, и традиције, која се везује за колективизам и схваћена је као фолклорна ознака за идентитет,²³ нити да укаже на раскорак између идеје европског космополитизма и структуре националне формације (црп. Čiževski 2018, 14, 21), већ да скрене пажњу на могућност разрешавања таквих, структурно и контекстуално одређених контрадикторности.

Узимајући у обзир да одређење појма органске производње, утврђено од стране Међународне федерације покрета за органску пољопривреду (IFOAM),²⁴ садржи и појам традиције и појам иновативности и да подразумева могућност њиховог комбиновања, однос између елемената традиционалног и иновативног у структури концепта предузетништва у српској органској производњи могуће је схватити као дијалектички тип односа. Исто тако, потребе развоја националног тржишта органске хране и извоза српских органских производа на тржиште ЕУ, политичког и економског ентитета замишљеног тако да отеловљује принцип „јединства у различитости“, не стоје у међусобној колизији. Ако „одбацимо праве линије и вратимо се линији која описује лук на кругу“ (Čiževski 2018, 22), семантички простор унутар структуре анализираниог концепта, који раздваја елементе иновативности/ евроинтеграција и традиције/ развоја националног тржишта органске хране, појављује се у виду „неке врсте кружних врата која се непрестано врте и наизменично пропуштају смисао означитеља и његову форму“ (Bart 2013, 195), при чему значења која проишходе из таквих цикличних и дијалектичких процеса никад нису фиксирана, већ увек у великој мери зависе од погледа посматрача.

„Уступке“ државе органским произвођачима у погледу додељивања групних сертификација и субвенционисања малих, усамљених сеоских домаћинства, која не производе довољну количину органских производа да би се таква врста праксе могла оправдати чисто економском логиком, могуће је аргументовано посматрати као тенденцију поновне есенцијализације колективног идентитета путем есенцијализације села и сељаштва (црп. Milenković 2011). Ако се, међутим, концепт предузетништва у српској органској производњи сагледа као скуп елемената или знакова, чија значења проишходе из њиховог међусобног односа а формирају се у кон-

²³ Индивидуализам и колективизам су доктрине или идеологије које су се развиле из концепата индивидуалности и колективности (Marković 1999; Dimon 2004). Често су схваћени као супротне (контрарне) категорије али то проистиче из једностраног начина посматрања њиховог односа који је у стварности комплексан.

²⁴ Ради се о дефиницији наведеној на почетку овог рада.

тексту текућег процеса евроинтеграција (улог. Lič 2002, 83), чини се да се основна функција наречених пракси састоји у потцртавању семантичког значаја тог типа делатности као знака приближавања Србије ЕУ. Такав поступак, истина, може да генерише одређен степен „померања удесно“ на десној страни опозиције *иновативност/ евроинтеграције vs. традиција/ развој националног тржишта органске хране*, али је мало вероватно да се у „зрелој фази“ друге транзиције, обележеној тенденцијом усмеравања свих аспеката државне политике у правцу ЕУ, та врста ефеката плански индукује, иако у истом периоду долази до обнављања процеса културне ретрадиционализације (улог. Milenković 2016). Пројектовани ефекти пракси додељивања групних сертификата и субвенционисања малих органских произвођача, као и тенденција дискурзивног повезивања тог процеса с концептом традиције, у првом реду се везују за настојање да се убрза и поспешу процес евроинтеграција, за ког је у домаћој антропологији већ констатовано да поприма различите облике у зависности од земље где се примењује и актуелних развојних политика (улог. Krstić 2012, 132).

Могуће је закључити, на основу претходно реченог, да програм руралног и развоја органске производње функционише више као знак приближавања државе ЕУ, а знатно мање као ефикасан инструмент „стварног“ развоја националног тржишта органске хране и унапређења конкурентности српске органске пољопривреде на европском тржишту прехранбених производа. У том смислу, концепт предузетништва у органској производњи у транзицијској Србији функционише као нека врста митског појма, а то се једнако односи и на феномен појачаних миграција. Док се, како сам настојао да образложим у претходном поглављу рада, са становишта развоја предузетништва у органској производњи миграциони процеси у Србији несумњиво оцењују као неповољни, миграције је на основу неких других параметара могуће посматрати као развојни феномен, као феномен који је у функцији развоја (v. Rašević 2016a; Rašević 2016b, pos. 14 i dalje; Black et al. 2010, 16; Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011, 985). Јединство и кохерентност прича о (успешном) развоју српске органске производње и миграција у Србији као развојног феномена, митоликх дискурзивних формација обележених бројним контрадикторностима, зависи од њихове основне функције која је у овде разматраном контексту, како је речено, највећим делом подређена настојању да се поспешу и убрза процес евроинтеграција. С тим у вези, у склопу пројектованог развоја српске органске производње феномен миграција дискурзивно се уобличује на такав начин да садржи позитиван значењски предзнак, што се поред осталог чини кроз увођење идеје тзв. мултифункционалног приступа, који у оквиру јединствене агробиотуристичке понуде комбинује понуду органске хране са понудом других врста производа и услуга у циљу унапређења руралног и еко-туризма.

Србији недостаје целовит, уређен систем састављен од миграционе политике и планског, организованог управљања миграторним токовима (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 92), али се претпоставља да ће унутар наднационалног политичког ентитета, какав је ЕУ, органска производња моћи да функционише као миграторни фактор привлачења (*pull* фактор) становништва у правцу села.²⁵ Посебно су у вези с тим занимљиви случајеви укрштања између категорија „мита“ и „стварности“. У Србији постоји један број крупнијих произвођача органске хране,²⁶ а пример села Врмце смештеног у подножју планине Ртањ показује да је могуће креирати рурални амбијент такав да у њему долази до прогресивног увећања броја сеоског становништва и то са одређеним бројем житеља који се баве органском производњом (v. Tomić Pilipović et al. 2015).²⁷ Такође, фактори постизања предузетничког успеха су бројни и највећим делом контекстуално одређени, при чему животна доб предузетника ту не мора да игра битну, а свакако не пресудну, улогу. Да поједини међу предузетничким подухватима у сфери органске производње које су започели људи у средњем животном добу могу бити веома успешни, показују управо примери о којима ће бити речи у следећем поглављу рада. Ипак, такви случајеви су малобројни и представљају својеврсне куриозитете, те се наречена основна функција приповедања таквих предузетничких прича и њихове медијске промоције за сада остварује превасходно на симболичком плану.

Мигранти-повратници, делатници у сфери предузетништва у српској органској производњи: *примери успешне праксе*

У проучавањима миграционих процеса у оквиру друштвених и хуманистичких наука заступљена су два основна аналитичка и интерпретативна модела, старији, тзв. асимилацијски, и новији, тзв. транснационални модел који је развијен у антропологији и другим дисциплинама у последње три и по деценије. У асимилацијском моделу акценат је на процесима асимила-

²⁵ Фактори који се везују за неповољне услове у месту или земљи порекла се у литератури означавају као *push* фактори или фактори одбијања потенцијалних миграната, док су фактори везани за повољне услове у месту или земљи потенцијалне или реалне дестинације миграната означени као *pull* фактори или фактори привлачења.

²⁶ Ради се углавном о задругама. За списак крупнијих произвођача органске хране у Србији за период до 2015. године в. Đoković, Vuković i Rončević 2015, 6.

²⁷ Прилоге о селу Врмца в. на: <https://www.youtube.com/watch?v=PuTm-pbIbck>; https://www.youtube.com/watch?v=1T3_DoshdFI

ције, односно интеграције миграната у друштво или државу пријема, док се транснационални модел „базира на уоченом значају повратних кретања миграната, на сазнањима да миграције нису једносмеран већ повратни и кружни процес“ (Antonijević 2013, 24). У примени асимилацијског модела често се пренаглашава или утицај матичног друштва које мигранти привремено или трајно напуштају или утицај државе дестинације, док је у примени транснационалног модела присутна тенденција стављања превеликог акцента на утицај глобализацијских процеса, због чега се занемарује улога државе и њених институција у формирању општих услова кретања становништва (упор. Poleti 2013). Да би се избегле такве недоследности потребно је комбиновати те аналитичке моделе, којима је заједничко то што у савременом светском систему виде облик цивилизације у ком се значајан проценат укупног становништва на планети налази у сталном покрету.

У домаћој науци наилази се на два различита, иако суштински комплементарна, становишта у погледу природе покретљивости домаћег становништва после 2000. године, у периоду у ком у Србији почињу снажно да се осећају ефекти глобализацијских процеса. Према првом становишту, ту се ради више о мобилности него о миграцијама поготово ако говоримо о кретањима млађих образованих стручњака (Bobić, Anđelković i Kanazir 2016, 77–78; Vujušić 2016). Према другом становишту, особе које су одлазиле, и одлазе и даље, из Србије после 2000. године представљају „праве емигранте који напуштају земљу с идејом да свој боравак у иностранству учине трајним а не привременим“ (Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011, 988; v. такође: Kovačević i Krstić 2011, 973). Комбиновањем асимилацијског и транснационалног модела могуће је прецизно аналитички сагледати појаве већих миграторних таласа у назначеном периоду, па тако и појаву таласа миграната-повратника пристиглих у Србију у периоду око 2008. године. Ради се о људима који су подстакнути избијањем велике економске кризе одлучили да се врате у домовину да би ту покретали своје предузетничке подухвате, поред осталог и у сфери органске производње.²⁸

²⁸ Дугометражни комерцијални филмови и популарне ТВ серије као продукти популарне културе на значајан начин доприносе обликовању колективних идеја и представа у вези са различитим феноменима, па и у вези са феноменом органске исхране. Изузетно гледана ТВ серија „Вратиће се роде“ која је почела да се емитује крајем 2007. године после 25 епизода окончала се својеврсним „хепа ендом“. Главни актери приче били су подељени у „два табора“, да би напослетку одлучили да у банатском селу Баранди *удруженим снагама* започну производњу „здраве хране“. Циљ је претпостављам био да се кроз увођење идеје о заједничкој производњи здраве хране фикционално разреши напетост стварана дискурсом о „две Србије“, реактуализованом у контексту обележеном с једне стране процесом ретрадиционализације, а с друге потцртавањем значаја процеса евроинтеграција („Европа нема

Транснационални модел проучавања миграција уводи употребу појма трансмигрант (транснационални мигрант), који подразумева могућност одржавања пословних веза и емотивних односа мигранта на транснационалном нивоу, захваљујући телекомуникационим технологијама које на битан начин утичу на формирање искуства и идентитета миграната (Werbner 2010; Vertovec 2002; Apaduraj 2011). Појам гастарбајтер коришћен у оквиру асимилацијског модела анализе не треба сматрати застарелим,²⁹ јер префикс „транс“ у појму трансмигрант не разрешава маргиналност и лиминалност стварне животне позиције нискоквалификованих радника који одлазе на привремен или трајан рад у иностранство (Antoniјевић 2013, 80 i dalje; Kovačević i Krstić 2011, 973). Употреба појма трансмигрант епистемолошки је оправдана у случају да се ради о одређеним категоријама миграната какви су (економски) предузетници, политички активисти или припадници „нет сета“, који се укључују у пограничне активности на регуларној основи својих послова и начина живота (Guarnizo, Portes and Haller 2003). Из транснационалног модела проучавања миграција проистиче транснационални модел проучавања предузетништва који уводи употребу појма транснационални предузетник. Он означава „друштвеног актера који мобилише мреже, идеје, информације и праксе да би налазио пословне прилике или одржавао своје пословање у оквиру вишеструких друштвених поља, који примењује различите врсте стратегија у свом промовисању предузетничких активности или залагању за друштвене промене“ (Drori, Honig and Ginsberg 2010, 4; v. такође: Pavlov, Predojević-Despić i Mitrović 2013, 266).

У анализи предузетничких прича којима се бавим у овом поглављу рада, које говоре о активностима двојице миграната-повратника који су, након што су се вратили у Србију, покренули предузетничке подухвате у сфери органске производње, ослањам се на грађу коју сам највећим делом преузео из документарног серијала РТВ Војводине под називом „Повратак у село“.³⁰ Предузетнички подухват описан у Причи 1 укључује поједине карактеристике транснационалног предузетништва иако се, због природе органске производње као типа делатности, битно разликује од предузетничких подухвата тог типа базираних на технолошким иновацијама и модерним системима комуникација који су потпомогнути развијеним ИТ сектором, који се ослањају на флексибилно међународно тржиште и

алтернативу“). Иако се ради о теми повезаној са темом којом се овде бавим, њено детаљније разматрање мора бити остављено за неку другу прилику.

²⁹ Реч *geistarbeiter* се дословно преводи као „гост-радник“.

³⁰ Архива свих епизода серијала „Повратак на село“ доступна је на: http://media.rtv.rs/sr_ci/povratak-na-selo/64050

подразумевају могућност екстернализације бизниса у смислу измештања пословних функција ван граница матичне државе (црпг. Zarić 2019). За разлику од актера Приче 1, актер Приче 2 искључиво је усмерен на намиривање потреба домаћег тржишта органске хране, па у том погледу тај предузетнички подухват фигурира као нека врста контрапункта наспрам оног представљеног у Причи 1. У анализи таквих предузетничких прича потребно је узети у обзир претпоставке како транснационалног тако и асимилацијског модела проучавања миграција, јер се ту ради о актерима са различитим емигрантским искуствима који су након повратка у Србију настојали да се уклопе у затечене околности, али и да те околности мењају испољавајући притом висок степен предузетничке иницијативе и креативности.

Када се ради о питању жанровског одређења анализираних предузетничких прича, могуће их је посматрати као варијанте жанра животних прича, „наративованих личних искустава која помажу нараторовом саморазумевању реторички формулишући и преиспитујући то искуство, која подстичу питања о егзистенцијалним условима и истражују могуће одговоре и проблеме из различитих углова који ангажују и наратора и слушаоце ка дубљем разумевању околности у којима се та особа нашла“ (Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011, 985), али и као варијанте жанра миграцијских прича (Antonijević 2013, 158 i dalje; Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011). Ради се о наративима који обухватају карактеристике и општег и појединачног, који осим што се „укрштају са етиком, идеологијом, историјом, естетиком и когнитивним процесима у друштву“ (Antonijević, Banić Grubišić i Krstić 2011, 985), такође указују на могућност разрешавања контрадикторности везаних за концепт предузетништва у српској органској производњи на плану индивидуалних начина мишљења и деловања у тој сфери предузетничке делатности. С тим у вези је потребно напоменути да појам структуре мишљења, ког користим у тумачењу приложене грађе, не би требало да асоцира на идеју о непромењивости таквих структура или образаца мишљења, иако је у неким случајевима сувисло дискутовати о њиховој већој или мањој постојаности. Употребу појма структуре мишљења сматрам епистемолошки оправданом уколико је он схваћен као релациона и контекстуално одређена категорија, што се уосталом односи и на све друге појмове и категорије које антрополози користе. Тај појам везујем за процес креативности/иновативности који је, како сам настојао детаљно да образложим на другим местима, „у целости логички структуриран иако је могуће претпоставити да се, једним својим делом, одвија на подсвесном нивоу“ (Zarić 2020b, 1062; v. takođe Zarić 2020a, 440–443).

Прича 1: Долазе да погледају, али нико се не упушта у овакве авантуре

После пет година које је као емигрант провео у Аустрији, Мирослав Габрић (1969) одлучује да се са породицом, супругом и троје деце, врати у Србију како би се посветио органској производњи. Пошто је у 2009. години купио фарму од пољопривредне задруге „Пешчара“, Габрић улази у процес конверзије у 2011. години, да би две године након тога његова фарма добила органски статус. У поседу тог предузетника налазе се три фарме на подручју Специјалног резервата природе Лудошко језеро, у атарима Бачких Винограда, Малих Пијаца и Хајдукова. Оне чине јединствену и самоодрживу еко-фарму у којој се комбинују пољопривредна (ратарско-повртарска) и сточарска органска производња. Пошто се регистровао као органски произвођач Габрић је, сем једног број коза и оваца које је већ поседовао, додао и велики број сточних грла из иностранства, примерака британске млечне овце расе „витенберг“ и француске козе расе „алпино“. Осим производњом и продајом сточне хране органског порекла, тај предузетник се бави и продајом приплодних животиња и млечних производа од органског козијег и овчијег млека. Да би животиње биле прехрањиване храном органског порекла, на Габрићевој фарми се обрађује 500 хектара обрадивих површина земље која је у његовом поседу и 700 хектара земљишне површине која се узима у закуп.

У средини у којој је пољопривредна органска производња развијенија од сточарске, због своје дуге традиције и отворености тржишта ЕУ за увоз те врсте производа (v. Ведеји et al. 2013, 13), започињање бизниса у сточарској органској производњи је, у тренутку кад је Мирослав Габрић одлучио тиме да се бави, представљало ризичан предузетнички потез. Габрић је, како сâм износи, тим послом почео да се бави из љубави, али је, знајући да „без капитала ни једна фарма, као ни фирма, не може да опстане“ (2016),³¹ настојао да тај посао у што краћем року учини економски одрживим и профитабилним. Пошто у Србији систем субвенционисања органске сточарске производње није био на адекватан начин регулисан до 2013. године, Габрић није презао од тога да критикује државу због тромости тог дела

³¹ Највећи број цитата Мирослава Габрића које наводим у тексту, иако не сваки од њих, преузео сам из емисије у оквиру серијала „Повратак на село“ посвећене том предузетнику која је снимљена и емитована у 2016. години. Због важности временске одреднице у анализи приложене грађе уз сваки наведени цитат из те емисије стајаће ознака за годину кад су те изјаве даване: „(2016)“. URL адреса преко које је могуће погледати комплетну емисију дата је у списку литературе и извора. URL адресе осталих коришћених извора за писање овог одељка рада дате су у фус нотама.

њене администрације. Упоредјујући услове за покретање бизниса у сточарској органској производњи у Србији с таквим условима у Аустрији, држави која „настоји да на сваки могући начин помогне пољопривреднику који почиње посао“;³² Габрић изјављује да „овде наилази на државну администрацију сконцентрисану на то да што више отежа и онемогући пољопривредника да дође до субвенција или оствари неко своје право, да не постоје субвенције за животиње у органској производњи и да није успео да добије субвенције за механизацију и измузиште“.³³

Мирослав Габрић није предуго боравио у емиграцији па је могуће претпоставити да је био добро упознат са генералним карактеристикама културног окружења у Србији, што не значи да је пре одласка у емиграцију имао прилике да се ближе упозна и са домаћом бизнис културом. Пошто се суочио са тромошћу административног система у матичној држави, тај предузетник је, судећи по претходном наводу, искусио неку врсту „културног шока у сфери бизниса“ (упор. Vučinić-Nešković 2004). Ради се о структурно детерминисаној врсти реакције за коју се може претпоставити да је у периоду ког означавам као „почетну фазу“ друге транзиције (2000–2008), који се по многим својим карактеристикама надовезао на прву или хибридную транзицију која је обележила период деведесетих, у неком свом облику била својствена већини предузетника који су намеравали да се баве неком врстом регуларног бизниса (упор. Bolčić 1994; Zarić 2019). Од 2008. године застоји у деловима државне администрације којима се регулишу различити видови предузетничке делатности постепено су ишчезавали, иако су и даље опстајали у вези с оним предузетничким делатностима којима се бави мали број предузетника, у које спада и сточарска органска производња.

Будући да је у нареченим околностима Мирослав Габрић био онемогућен да се бави органским сточарством на начин како је то замислио, тако што ће „наставити традицију и подићи производњу на европски ниво“ (2016), контрадикторност (супротстављеност) на којој почива структура концепта предузетништва у српској органској производњи (*иновативност/ евроинтеграције vs. традиција/ развој националног тржишта органске хране*) у структури мишљења тог предузетника испољила су у свом заостреном виду, попримајући обресе односа контрарности (супротности). Тек пошто је на административно-институционалном нивоу учињен значајан помак усвајањем измена Закона о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју (2013),³⁴ од идеје контрарности у поимању односа структуралних еле-

³² <http://vok.org.rs/d/vojvodanski-klaster-organske-poljoprivrede-u-poseti-pg-gabric/>

³³ <http://vok.org.rs/d/vojvodanski-klaster-organske-poljoprivrede-u-poseti-pg-gabric/>

³⁴ Током 2013. године донесен је правилник који прописује субвенције за органску сточарску производњу и за 40% веће субвенције по хектару у органској

мента концепта предузетништва у српској органској производњи, дошло се до идеје о њиховој компатибилности. У тако измењеној визири елемент иновативности и идеја „европских стандарда“ у производњи позиционирали су се уз елементе традиције и развоја националног тржишта органске хране, улазећи са њима у дијалектички тип односа који омогућава њихово сагледавање као различитих аспеката јединственог развојног процеса. Вођен том врстом визије, предузетнички подухват Мирослава Габрића кренуо је незауостављиво путем успеха попримајући карактеристике транснационалног предузетништва.

Око субвенција државе, ту не могу рећи да нисам задовољан, задовољан сам. Без тих субвенција наше сточарство ће пропасти, дефинитивно. У конвенционалној производњи субвенција по грлу стоке, оваца и коза, износи 7000 динара, а у органској производњи је 9800 динара. Тако да та субвенција покрива малтене комплетне трошкове једне животиње. (2016) Што се тиче стицања знања о органском сточарству, то све учиш од преко. Значи, ми обилазимо и сајмове, одлазимо и у Немачку и у Холандију. Недавно смо били и у Француској неколико дана, а долазе и Французи код мене на сваких месец-месец и по дана. (...) Тако да долазе и они код нас и ми код њих, на обуке. И онда се може све то савладати.³⁵

Пре него што су ефекти друштвених, економских и политичких промена у „зрелој фази“ друге транзиције постали видљивији, производња и конзумација хране органског порекла у руралним срединама у Србији представљали су одређену новину и неку врсту непознанице. Та врста хране је била махом везивана за особе за које се претпостављало да се руководе неком посебном животном филозофијом, које имају другачији поглед на свет или се по свом друштвеном статусу разликују од просечног српског потрошача, или се пак везивала за људе са здравственим проблемима. Српски органски произвођачи се данас ретко сусрећу са негативним реакцијама својих суселана или локалне заједнице (црог. Vehari 2014, 36), али због чињенице да се ради о начину производње који одступа од принципа сељачке економије органска производња није постала широко прихваћена у руралним срединама. Мада су најчешће и сами пореклом са села, мигранти-повратници попут Мирослава Габрића су кроз искуство живота и рада у западним друштвима усвојили принципе и вредности капиталистичке тржишне економије, у којој предузетништво није ограничено породицом и базирано је превасходно на идеологији индивидуализма.

него у конвенционалној пољопривредној производњи. О порасту значаја органског сточарства после 2013. године в. у: Popović 2016, 232.

<http://subvencije.rs/vesti/izmena-pravilnika-o-koriscenjju-podsticaja-za-organsku-stocarsku-proizvodnju/>; <http://vok.org.rs/o-nama/>

³⁵ https://www.youtube.com/watch?v=r_O-avPv3yE

Што се тиче пласмана органских производа тренутно на нашем тржишту немам неких бенефита око тога. Бенефит је само од извоза. А за већи извоз би требало да се постигне већи број жагањаца и више млека. Али у Србији јако мало има таквих произвођача, тако да морам да се поуздам само у себе. (...) Велики проблем је стручна радна снага. Овде код нас у селима нема више радника. Сви су се иселили. Тако да сам принуђен да доводим раднике са стране. Највише радника имам из Србије. (...) Овде је за време Тита било 1000 хектара засада јабуке. Штавише, била је и пруга, било је 250 салаша. Сада нема више ни једног салаша, сви су одселили одавде. Нема више ни пруге. Овде сам тренутно само ја. (2016)

Принципе индивидуализма и колективизма могуће је, међутим, довести у везу како са сељачком тако и са капиталистичком тржишном економијом, те не треба да чуди што Габрић, као снажан предузетник-појединац, из прагматичних разлога инсистира на повезивању српских органских произвођача и њиховом заједничком излажењу на тржиште, што, како је раније образложено, српско законодавство омогућује за разлику од европског. Пошто се у причи тог предузетника преплићу сви структурални елементи концепта предузетништва у српској органској производњи и контекста у ком се он обликује, ради се о предузетничкој причи изразито амбивалентног садржаја чија се кохерентност на дискурзивном плану постиже управо акцентовањем потребе удруживања српских органских произвођача.

Сви треба да буду чланови кластера да би се што више нас удружило и да бисмо имали што већи прилив информација. А информације су битне: да ли неко има приплодни материјал, ко има млеко или храну. Да бисмо једни од других куповали и сарађивали. А у начелу, највише је битно да бисмо се удружили око продаје. Значи, ако само ја идем на тржиште или неко мањи од мене, нема ту простора, сви те уцењују. Значи, битно је да сви схвате једног дана да се морају удружити и да треба да излазимо на тржиште заједно, преко кластера, удружења и тако даље. (2016)

Емисија из циклуса „Повратак на село“ посвећена Мирославу Габрићу окончава се својеврсним апелом ког тај предузетник упућује младим људима, за које се, како је већ речено, верује да представљају најбоље кандидате за покретање предузетничких подухвата у свим сферама делатности, па и у сфери органске производње. Ту врсту поруке могуће је сажети на следећи начин: Мирослав Габрић је живео и радио у ЕУ али је свој предузетнички подухват покренуо у Србији и у томе постигао завидан успех. Ако је успех у тој предузетничкој делатности могуће постићи *овде*, на селу у Србији, то значи да *тамо* није ни потребно одлазити.

Сматрам да смо донели праву одлуку. Порука младима је да дођу и да пробају. (...) По повратку из те наше велике Европе сви су били скептични, помало смо и ми били скептични. И моји родитељи су били скептични и

саветовали су ми да не улазим у ову авантуру. Штавише, рекли су да нисам нормалан, да сам будала. Али ја сматрам да нисам погрешно и да је моја породица одабрала прави пут, и ми уживамо на том путу. Дајем савет омладини да не хрли толико у ту велику Европу,³⁶ да и код нас лепо може да се живи. Тренутно се то још можда и не види, али надам се за пар година да ће бити побољшање. Тако да наша породица гради овај пут којим смо кренули и на том путу остајемо. (2016)

У 2016. години када је снимљена и емитована емисија из циклуса „Повратак на село“ посвећена породици Габрић, одговор Мирослава Габрића на питање „да ли на његову фарму сем странаца долазе и људи одавде и да ли им је занимљива његова прича“, гласио је: „Да, долазе да погледају, али нико се баш не упушта у овакве авантуре“. Да ли су се подстакнути примером Мирослава Габрића поједини млади предузетници одважили да започну подухвате сличне његовом, тешко је рећи. Сва је прилика да таквих примера, ако и постоје, нема пуно. Предузетничке приче попут ове Мирослава Габрића значењски су вибрантне у контексту настојања да се ЕУ програм руралног и развоја органске производње имплементира у оквир домаће законодавне и производне праксе. Упркос томе, процес интеграције органске производње, у оквиру локалних и националне традиције као предуслов развоја националног тржишта органске хране и унапређења конкурентности српске органске производње на европском тржишту прехранбених производа, одвија се веома успореним темпом.

Прича 2: То је све у неким златним бојама, у неком безбрижном, опуштеном и радосном живљењу

Пошто је у Београду завршио средњу школу, Вршчанин Зоран Петров (1960) емигрира у Швајцарску где са прекидима борави до 1988. године. Са предностима органског начина привређивања упознаје се у Аустралији где завршава и обуку за валдорф васпитача. Ту се такође упознаје са основама кинеске традиционалне медицине коју потом специјализира у Кини. Почетком деведесетих година враћа се у Србију где се жени, да би потом заједно са супругом поново отишао у емиграцију, овог пута у Шведску где заснива породицу. Потом се са породицом сели у Норвешку где ради као терапеут традиционалне кинеске медицине, да би се од 2007. године дефинитивно настанио у Србији.³⁷

³⁶ Наведену Габрићеву реченицу сам у незнатно измењеном облику употребио у наслову овог рада.

³⁷ Цитате Зорана Петрова које наводим у тексту преузео сам из серијала „Повратак на село“, из двеју емисија посвећених том предузетнику од којих је прва

Од своје 37 године живео сам у Норвешкој, па све до пре 4–5 година. То је био период једног сагледавања, размишљао сам о томе где сам и како желим даље да наставим свој живот, како желим са својом породицом да живим. Јер нашао сам се у ситуацији у којој ни моја деца, а ни моја супруга и ја нисмо били задовољни иако конкретно није било никаквог разлога да се жалимо. То на шта бисмо се ми жалили, за то би неко рекао да је лускуз. Међутим, сви ми имамо неке своје стандарде, које изграђујемо на основу неких околности. Ми смо сматрали да је за нашу породицу најважније да у своје руке повратимо нешто што смо препустили другима. Образовање не можемо, тај систем је направљен како је направљен, а исто важи и када је у питању здравство. Али, у једном делу нашег живота који је јако битан а то је исхрана, желели смо да преуземо контролу у своје руке, да имамо своју храну. Рецимо, у Норвешкој, где је могуће све купити па и органску храну, која је 4–5 пута скупља од обичне – једна салата може да кошта и до 5 еура – ипак не може све да се нађе, јер нема довољно органске хране. Имали смо прилике да у литератури прочитамо о томе какве су последице неорганске исхране на децу и да то упоредимо. Није добро ни за нас, али они су будућност. Чим добијемо децу ми више нисмо битни за еволуцију, они су ти који мењају свет. (2012)

У свом родном селу Великом Средишту, надомак Вршца, Зоран Петров купује имање од 40 хектара и у 2009. години улази у процес сертификације. По добијању сертификата започиње с узгајањем органских ратарских култура које користи за прехрану животиња, свиња расе „мангулица“ и крава расе „буша“, које узгаја по принципима биодинамичке производње. Ради се о радикалној варијанти органске производње која подразумева холистичко сагледавање човековог здравља кроз његову повезаност са начином исхране али и са квалитетом енергија примљених из природе, свемира и целокупног окружујућег живог света.³⁸ Живописан начин размишљања предузетника Зорана Петрова и његов поглед на свет заснивају се како на филозофији биодинамичког начина производње тако и на знањима и искуствима стеченим у различитим друштвима и културама, што ствара платформу на којој је могуће комбиновати „принципе кинеске традиционалне медицине са којом је имао прилике да се упозна током свог боравка у Аустралији са неким садржајима које је још као дете примио од своје баке“

снимљена и емитована у 2012. а друга у 2017. години. Због већ поменутог разлога уз сваки наведени цитат стајаће ознака за годину кад су те изјаве даване: „(2012)“ или „(2017)“. URL адресе преко којих је могуће погледати комплетне емисије дате су у списку литературе и извора. URL адресе осталих коришћених извора за писање овог одељка рада дате су у фус нотама.

³⁸ О биодинамичкој производњи чији је творац Рудолф Штајнер (Rudolf Steiner) в. у: Ćikić i Petrović 2010, 33; Vehapi 2014, 21, 82; Boškov 2015, 131; Tabaković et al. 2017, 46. Такође консултовати текстове доступне преко форума Удружења за биодинамичку пољопривреду, чији је Петров оснивач.

<http://www.biodinamika.org/forum/index.php>.

(2012). Петров такође износи мишљење да је путем производње сопствене хране могуће измаћи механизмима контроле савременог светског система, што потом повезује са причом о важности очувања сопствене традиције. Критикујући сваку врсту одступања од традиције, како социјалистички друштвени поредак успостављен после Другог светског рата тако и модерну транзицију српског друштва у смеру неолибералне доктрине, Петров потцртава значај традицијског, сељачког колективизма ког оштро супроставља устројству савременог света изграђеног на идеологији израженог индивидуализма, и који се у његовом систему вредности прожима с идеализованом и романтизованом представом о „негдашњим временима“ (пор. Žirarde 2000, 111–161).

Ја сам радничко дете, моји родитељи су сељачка деца. Некако је систем довео до тога да смо у једној генерацији престали да будемо сељаци, постали смо радници. Заборављено је како се живело, заборављено је како се радило, и све више се заборавља како смо се дружили. Постајемо и остајемо сами са собом и у свему томе све теже се носимо с изазовима које свакодневни живот носи. Некада само имали то заједништво које је помагало и до помоћи у ношењу терета. Кад нас нешто тишти могло је да се разговара, унуци са дедовима или очевима, или са мајкама и бабама, или са стричевима и ујацима. Кад је требало кућа да се подигне сви су били ту. Данас све сами морамо да урадимо. Евентуално, имамо психолога, лекара или парова. Али некога ко је близу нас, то је сада постало јако далеко. Брат са братом тешко иде, сестра са сестром такође. Иде то још некако, али даљине се повећавају. (...) После свега проживљеног, мени и мојој супрузи је у једном тренутку постало јако битно то како наша деца одрастају. Не зато што су они лоше одрастали у Норвешкој, него једноставно нису имали то што смо ми сматрали да је важно а то је управо та блискост. Једна људскост која постоји још увек код нас, која није нестала, иако полако нестаје, пре свега у великим срединама. Ми смо одлучили да дођемо у Вршац, да наша деца иду овде у школу, да имају баку и деду, који неки пут могу да прискоче у помоћ да их узму из школе. (2017)

У периоду између 2009. до 2015. године Петров се посвећује промоцији биодинамичког начина производње и трагању за аутохтоним семенима и сортама биљака којима настоји да прехрањује своја, временом све бројнија, сточна грла. Тај предузетник инсистира на употреби аутохтоних семена и биљних култура због њихове веће прилагодљивости и отпорности, због чега се показују погоднијим за биодинамички начин производње. Аутохтони типови семена, попут семена кајсије „шефтелије“, за коју Петров напомиње да су је „некада момци носили девојкама на поклон“ (2012), данас се могу наћи једино у пољопривредним институтима где их он углавном и набавља. Битно је приметити да се кроз ту врсту прегнућа рефлектују две врсте односа, однос према традиционалном и „нашем“ и однос према „другом“. Наиме, главнина домаћих органских производа, углавном сиро-

вих, извози се на тржиште ЕУ, док се са тог тржишта увози највећи број семена потребних за српску органску производњу која, у том погледу, зависи од увоза из ЕУ. Томе предузетник Зоран Петров настоји да стане на пут.

По мишљењу Петрова, развијене европске земље и, уопште, такозвани западни свет, константно, иако на начине које је често тешко детектовати, настоје да успоставе хегемонију над индустријски слабије развијеним друштвима попут српског, која бар у некој мери успевају да измакну глобализацијском тренду убрзаног индустријског развоја неминовно праћеног порастом загађења природе и животног окружења. Чини се да је из угла из ког тај предузетник посматра ствари пракса увоза семена потребних за домаћу органску производњу спорна због саме чињенице да се ту ради о семену увезеном са Запада. Иако су обавијене есенцијалистичким схватањем концепта културе, романтизацијом традиције, мистификацијом сила природе и свемира и, рекло би се, више емоционално него критички утемељеним антизападњачким идеолошким ставом, поједине изјаве Зорана Петрова дате у 2012. и 2017. години добијају готово пророчански призив када се доведу у везу с афером која је у Србији настала у 2021. години око доласка компаније „Рио Тинто“ (Rio Tinto), једне од највећих светских рударских компанија са седиштем у Лондону,³⁹ затим са податком да се Србија током последњих неколико година убраја у европске земље са највећом стопом смртности од загађеног ваздуха итд.⁴⁰

Пољопривреда којом се ја бавим, то није само обрађивање земље, то је и обрађивање атмосфере. Ми се бавимо неговањем атмосфере и неговањем земље, то поље је спој једног и другог. Наравно, кад падне та киша, она долази можда из Енглеске или из Немачке, и доноси са собом све што су они пустили у ваздух, што им није потребно, послали су то из својих земаља да иде са тим облацима. И ту је проблем, ми данас планетарно немамо здраву храну. Ја можда имам здравију храну него што је храна на оним пољима где је то прскано немилице, али отров полако продире у нас. (...) Ове мултинационалне компаније, поготово кад је Србија у питању... Србија и још у Азији једно место, представљају тачке на земљи са највећом животном разноликошћу, биодиверзитетом како се то данас каже. Та семена која су овде они желе да патентирају, да то буде њихово власништво. Ми као удружење (Удружење за биодинамичку производњу – М. З.) настојимо да публикујемо што више фотографија и имена тих сорти које постоје код нас а не зна се за њих, да нико не може да их патентира, јер кад је објављено онда не може да се патентира. Ми смо мали, то је велика борба, али то је једино што ми можемо да урадимо. (2012)

³⁹ <https://www.energetskiportal.rs/rio-tinto-postrojenje-za-preradu-litijuma-pocinje-da-radi-2026-godine/>

⁴⁰ <https://www.beograduzivo.rs/info/gradske-vesti/srbija-prva-u-evropi-po-smrtnosti-od-zagadjenog-vazduha/>

У 2016. години Зоран Петров у Великом Средишту отвара млекуру „Петров“, погон за производњу органских млечних производа, који по његовим речима функционише „више као социјални него као бизнис пројекат“ (2017). Годинама пре тога у Вршцу није постојала млекара, иако се у том граду на југоисточном рубу Панонске низије и селима која га окружују сваког дана прода између седам и осам тона различитих млечних производа и то претежно од млека увезеног из ЕУ. Део потребних сировина за рад своје млекуре Петров је обезбеђивао мужем сопствених крава које су у биодинамичком режиму производње. То је надопуњавао сировинама купљеним од локалних сточара који су стоку дохрањивали кукурузом прсканим хербицидима, па су производи млекуре „Петров“ у првих годину дана њеног рада сврставани у категорију конвенционалних производа.⁴¹

Пошто су бројне млекуре у Србији почеле да отказују откуп локалним произвођачима због могућности добављања млека увезеног из ЕУ по нижим ценама, произвођачи са којима је Петров сарађивао су шансу за свој опстанак препознали у преласку на органски начин производње. Пројекат ког је покренуо Зоран Петров је тако обезбедио значајну помоћ локалним сточарима, док је њихов прелазак у статус органских произвођача, званичних коопераната његове млекуре, њему омогућио да свој посао обавља у статусу органског произвођача, убрзо потом и носиоца престижног „Деметар“ (Demeter) производног стандарда.⁴² У околностима у којима се показују све предности удруживања људи окупљених око заједничких предузетничких подухвата у сфери органске производње, у структури мишљења предузетника Зорана Петрова тај тип производње задобија значај друштвено-кохезионог фактора на локалном и националном нивоу (*традиционално + национално*), док се елемент иновативности измешта из контекста који га ситуационо везује за процес евроинтеграција и семантички се припаја императиву очувања природе и животног окружења (*очување природе и животног окружења + иновативност*).⁴³

⁴¹ <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:598246-Solja-mleka-bez-hemije>

⁴² Ради се о производном стандарду ког могу да користе само строго контролисани произвођачи, који гарантује одсуство конвенционализма у производњи органске хране, појаве која, како је раније напоменуто, подразумева раскорак између нормативног и нивоа стварне праксе у производњи органске хране. <http://www.mlekarapetrov.rs/>

⁴³ „Зоран је први у Вршцу, а вероватно и у Србији, који је почео да балира остатке орезане винове лозе, које ће користити за загревање воде у млекури. Ови остаци су се иначе, свих ових година уништавали паљењем на отвореном.“ <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:598246-Solja-mleka-bez-hemije>

Нашу производњу ћемо најпре пласирати на тржиште Вршца и околних села јер сматрам сви треба прво да се фокусирамо на то да задовољимо потребе своје деце и суграђана, а да све што претекне ширимо на друга тржишта.⁴⁴ Када је у питању та храна и могућност да се дође до ње, мој став, а видим да тај став дели и пуно других људи широм планете, јесте да је та храна нешто што нас окупља. У последњем кораку, то је сто око кога се окупљамо да једемо. Али није само то. Та храна нам указује да постоји неко заједништво између нас, које почиње узгајањем те хране. Значи, то не може да буде да ја производим ту храну па је онда продајем тамо неком у Африци или у Јужној Америци или у Швајцарској. То онда већ постаје нешто друго. (2012)

Ми смо једина млекара у Србији чија се возила крећу на метан који је 100% чист, користимо бале за ложење и загревање воде, стаклену боцу за млеко и јогурт, да не би дошло ни до какве реакције са амбалажом. Не само да користимо боцу него је то повратна амбалажа, људи који купују нашу боцу преузимају одговорност да неће да загађују Србију. Он ту боцу врати, па добије другу боцу, и тако заједно бринемо да ова земља буде што чистија за нашу децу. Наравно, ми смо толико мали, то се неће приметити у овим брдима пластике која су свугде око нас, али неко ће још кренути да ради на тај начин, само треба да будемо стрпљиви. (2017)

„Тежња за поседовањем властитог дома без сумње задовољава потребу да коначно будемо сами на своме, но тек нам то подизање четири зида са кровом над главом – парадоксално – пружа могућност да се отворимо, да превазиђемо изолацију и припремимо се за сусрет са Другим“ (Čiževski 2018, 23). Узимајући у обзир раније образложену легислативну и институционалну повезаност предузетништва у српској органској производњи са процесом евроинтеграција, чини се да имплицитни евроскептицизам актера предузетничке приче која је овде анализирана одступа од принципа формалне логике, мада несумњиво налази своју актуализацију на плану митског начина мишљења обојеног вредносним садржајима, којем истинна не мора бити потврда. Иако заснована на унеколико модификованом структуралном обрасцу концепта предузетништва у српској органској производњи, наративна и семантичка структура предузетничке приче Зорана Петрова међутим не пренебрегава да обухвати моменат односа према „другом“. Податак да је самоодрживи пројекат тог предузетника побудио интересовање код Руса је у том смислу веома индикативан, али даље разматрање те теме превазилази оквир овог рада.⁴⁵

Пошто је стекао богато животно искуство бораваћи у различитим друштвима и културама Зоран Петров се вратио у домовину, у своје родно село из ког се једном давно отиснуо у свет, па је животну причу тог предузетника могуће језгровито изразити народном пословицом која гласи

⁴⁴ <http://www.novosti.rs/vesti/srbija.73.html:598246-Solja-mleka-bez-hemije>

⁴⁵ <https://novaekonomija.rs/tekstovi/vlasnik-zemlje-je-slobodan-%C4%8Dovek>

„свуда пођи, кући дођи“. „Идеалан свет“ ког тај предузетник данас настоји да изгради за себе и своју породицу налази своје стабилно упориште у митском начину мишљења обавијеном заносом маште и сањарења али и у реалности, јер млекара „Петров“ већ неколико година успешно послује износећи на тржиште квалитетне производе који се продају по повољним ценама.⁴⁶ Уобличујући свој „лични мит“ у једну врло личну и особену предузетничку причу сву прожету треперавим осећањима везаним за идеје традиције и заједништва и за призоре и успомене из детињства проведеног у домовини, предузетник Зоран Петров у свом завршном обраћању тај мит претаче у форму мобилишуће поруке упућене колективитету, припадницима локалне и националне заједнице.

Кад се сетим свог детињства, то је све у неким златним бојама, у неком безбрижном, опуштеном радосном живљењу. Те слике носиле су ме читав живот, и у тренуцима кад је било тешко, кад сам био сам, уморан, исцрпљен, то ми је давало снагу да издржим – сећање на неко пролеће, на неке трешње, на неке вечери кад смо као деца одлазили да брстимо те трешње, и кајсије које су биле полузреле али су биле најслађе на свету. Сви ти мириси, слике, укуси, и дан данас ме прате, и мислим да сам срећан и привилегован да могу сада, са 57 година, поново да имам тај доживљај. Не са том младошћу и еланом, али да на један другачији, мирнији начин уживам у свему томе. Али највише ме радује да моја деца имају ту привилегију. (...) Желимо да на неки начин подстакнемо људе да размишљају о органској пољопривреди, да размишљају о томе шта једу они и њихова деца. Каква ће бити њихова деца, какви ће бити унуци? Да ли ће бити здрави, да ли ће моћи да се носе са свим овим нападима на наше здравље, психичко и физичко? (...)

Као што сам ја преузео одговорност за свој живот у своје руке, да желим да живим баш овако, да желим да производим здраву храну за све оне људе који желе такву храну да једу, и као што су моје колеге сељаци то исто урадили, рекли су: „Доста је, нећу више да купујем ђубриво и семена, хоћу ја да будем одговоран за то“, тако и они људи који из било којих разлога не могу да буду сељаци могу да преузму одговорност у погледу тога шта ће да једу тиме што ће нас подржати, што ће рећи: „Ово је феноменално, купићу млеко у стакленој боци, јесте да је тешко да се носи али ја то радим због своје деце, та боца неће завршити у пољу или у реци.“ Тако делимо одговорност и подржавамо једни друге. А ко год жели да се бави пољопривредом и крене у све то, наше имање је увек отворено. Баш данас, један момак из Београда је одлучио да купи неку земљу, да крене своје да ради. Људи који се искрено баве органском пољопривредом раширених руку чекају оне који су заинтересовани за то и свако ће помоћи. Јер заједно смо јачи, заједно смо заиста јачи. (2017)

⁴⁶ Да се ради о изузетно квалитетним производима могу и лично да посведочим као њихов корисник. За списак продајних места у Београду где је могуће набавити млечне производе млекаре „Петров“ в. <https://www.mlekarapetrov.rs/prodajna-mesta>

Закључно разматрање

Миграторна кретања праћена су дифузијом културних карактеристика и одређују вредносне системе и културне идентитете миграната, који су подложни променама и реevaluацији (King 2002, 90). Радни мигранти свесно или несвесно манипулишу различитим моделима идентификације, својом старом идентификацијом (мит о повратку), бегом од идентификације, губитком идентитета (осећај празнине), новом идентификацијом као и самосвешћу, комбинујући те моделе те настојећи да помоћу њих (ре)креирају своје хибридне идентитете (Јонјић 1988, 289–290; Ковачевић и Krstić 2011, 978). Мотиви за повратак у домовину могу бити бројни и често су разноврсни (Antoniјевић 2013, 247–251; Cassarino 2004). Код бројних миграната-повратника, посебно ако се ради о особама које држе до своје старе идентификације, доминантна је сама жеља за повратком. Многе од њих у трајном статусу гастарбајтера држи „непредузимљивост и неспремност на пословни подухват и ризик у домовини поред редовне плате и сигурнијег радног места у иностранству, недостатак потребне квалификације, недостатак амбиција, идеја (’шта бисмо овде радили?’ питају се многи), воље па и снаге да се почиње из почетка, проблем поновне асимилације и отуђеност од домаће средине (...)“ (Antoniјевић, Banić Grubišić и Krstić 2011, 1002; v. такође: Gmelch 1980; Colton 1993; Ivanović 2012). Актери предузетничких прича које су овде анализирани се, како по својим личним карактеристикама тако и по начину деловања који им је својствен, не уклапају у претходно изнесу опсервацију, иако је она свакако валидна када се ради о највећем броју домаћих миграната-повратника.

Пошто у периоду после 2008. године услови за покретање и развој предузетничких подухвата у Србији постају повољнији (упор. Zarić 2019; Mitrović 2017), актери анализираних предузетничких прича враћају се у домовину како би се посветили предузетништву у органској производњи. На основу приложене грађе рекло би се да је актер Приче 1 пре свега прагматичан, да је отворен за промене у оној мери у којој му то може бити од користи за делатност коју обавља. Треба међутим имати у виду да развијање транснационалног идентитета у пословној сфери не искључује могућност задржавања патриотског става у сфери приватности. Стога је одлуку тог актера да се трајно настани у Србији, како би ту покренуо свој предузетнички подухват, могуће посматрати као комбинацију различитих врста трагања, трагања за повољним тржишним условима и пословним приликама али и за патриотским остварењем (упор. Pavlov, Predojević-Despić и Milutinović 2013, 267, 272). Када се ради о актеру Приче 2, „малом сељаку из Великог Средишта“ како он себе назива, на основу приложене грађе закључује се да фиксираност старе идентификације представља

главни разлог његовог повратка у Србију. Трагајући за начином како да организује свој и живот своје породице око производње сопствене хране и изрази своја романтично-патриотска схватања и поглед на свет, тај актер по повратку у домовину покреће предузетнички подухват ког усмерава искључиво на задовољавање потреба локалног и националног тржишта органске хране, који је креиран тако да не зависи, или да у најмањој могућој мери зависи, од интеракције са тржиштем ЕУ.

„Знање садржано у митском појму је образовано помоћу меких, неограничених асоцијација. Неизоставно треба инсистирати на тој отвореној нарави појма; то нипошто није нека апстрактна, пречишћена суштина; то је безоблична, нестабилна, магловита згуснутост, чије јединство и кохерентност превасходно зависе од функције“ (Bart 2013, 192, 183). Остане ли се при идеји да је концепт предузетништва у српској органској производњи могуће сагледати као митски појам чија је основна функција да убрза и поспешује одвијање процеса евроинтеграција, преостаје да се размотри начин рецепције таквог мита. „Како се прима мит? Овде се треба још једном вратити на двострукост његовог означитеља (*иновативност/ евроинтеграције vs. традиција/ развој националног тржишта органске хране* – М. З.), који је истовремено и смисао и форма. Зависно од тога да ли подешавам према једном или према другом, или пак према обоје истовремено, произвешћу три различита типа читања.

(1) „Ако подешавам према празном означитељу, пуштам појам да без двосмислености испуни форму и нађем се пред једноставним системом у којем значење поново постаје дословно“ (Bart 2013, 200). Такав начин подешавања омогућује да се Прича 1 инструментализује као готово идеалан, дослован пример предузетничког успеха у српској органској производњи, јер суштински говори о томе како предузетнички подухвати треба да функционишу једном кад Србија постане део ЕУ, али и о томе како они треба да функционишу сада, за време док процес придруживања траје. Иако сагледана у том контексту та предузетничка прича указује на успешно одвијање процеса евроинтеграција, она уноси и значајан степен двосмислености у ту врсту приказа. Док потцртава могућност појединачног успеха у сфери предузетништва у српској органској производњи, та предузетничка прича истовремено указује на успорен и отежан развој те делатности на колективном нивоу због присуства проблема појачаних миграција. Прича 2, на другој страни, пример је сасвим другачијег начина резоновања, јер у њеној наративној и семантичкој структури нити има простора за критичко освртање на ефекате миграционих процеса у Србији, нити за промицање идеје о важности даље, по могућству временом све бржег и лакшег, одвијања процеса евроинтеграција. Ради се о предузетничкој причи која

налази своје стабилно упориште у концепту традиције и идеји развоја националног тржишта органске хране, која је стога погодна за идеолошку и политичку инструментализацију у сасвим друкчијем значењском регистру него што је то случај са Причом 1.⁴⁷

(2) „Ако подешавам према пуном означитељу, у којем јасно разлучујем смисао од форме, а према томе и изобличавање које намећу једно другом, ја разграђујем значење мита, примам мит као превару“ (Bart 2013, 200). У овом случају та „превара“ гласи: држава је са своје стране обезбедила све потребне институционалне и законске услове за развој предузетништва у српској органској производњи, али та врста погодности није адекватно и у довољној мери искоришћена, а када би се те погодности користиле од стране већег броја појединаца на начин како их користе успешни појединци-предузетници чије су предузетничке приче овде анализирани, резултати на ширем, колективном плану свакако не би изостали. Ту врсту „преваре“ Прича 1 „раскринкава“ тиме што указује на недостатак потребне инфраструктуре за постизање колективног успеха у предузетништву у српској органској производњи, тиме што указује на по развој те делатности негативне ефекте појачаних миграција за које држава не налази начина како да их адекватно третира, док Прича 2 избегава да адресира ту врсту проблема али се притом не осврће ни на (неужну?) интеракцију сектора српске органске производње са тржиштем ЕУ, што такву „превару“ обесмишљава рашрафљујући јој основни мотивацијски механизам.

(3) „Ако подешавам према означитељу мита као неразмрсивој целини смисла и форме, примам двосмислено значење и одговарам конститутивном механизму мита. Прва два подешавања су статична, аналитична; они уништавају мит, било тиме што објављују његову интенцију, било тако што је разоткривају: први је циничан, други је демистификаторски. Трећи тип је динамичан, он троши мит у складу са самом сврхом његове структуре: читалац доживљава мит као причу која је истовремено и стварна и нестварна“ (Bart 2013, 200). У таквом начину подешавања анализирани предузетничке приче не сагледавају се ни као примери ни као симболи, већ као индикатори самог присуства ЕУ у Србији, које се манифестује кроз заједнички законско-регулаторни оквир програма руралног и развоја органске производње. Док се та врста присуства у Причи 1 опажа на директан начин, у Причи 2 се на свест о његовом постојању указује индиректним путем, јер чак и предузетничко мишљење и понашање које свесно избегава да зависи од реципрочне интеракције са тржиштем ЕУ, законе и регулативе важеће

⁴⁷ <https://banatmedia.wordpress.com/2016/03/30/mlekara-petrov-prirodno-prirodinom-receptu/>

унутар тог политичког ентитета мора на индиректан начин узимати као своју референцу.

Ако напоследку предузетничке приче које су овде разматране делују истовремено и стварно и нестварно, разлог томе је што су предузетнички подухвати о којима оне говоре изразито иновативни у односу како на конвенционалан начин обављања пољопривредне и сточарске производње, тако и на уобичајен начин бављења органском производњом у транзицијској Србији где се та делатност обавља као вид допунске активности, без предузимања већих ризика и без свести о значају иновација, па тако за сада и без већег успеха. Али, развој предузетништва у српској органској производњи је процес који захтева континуирано истраживачко посматрање.⁴⁸ Како је показано на примеру овог истраживања, поступно али постојано одмицање тог процеса могуће је уочити на основу анализе истраживачке грађе везане за период од 2008. године до данас. Стога има основа за изношење претпоставке да ће раскорак између преплићућих димензија дискурзивног и „стварног“, између „мита“ изграђеног на појединачним примерима успешне предузетничке праксе и колективних резултата остварених у предузетништву у српској органској производњи, временом бити све мање изражен.

Literatura i izvori

- Antonijević, Dragana, Ana Banić Grubišić i Marija Krstić. 2011. „Gastarbajteri – iz svog ulga. Kazivanja o životu i socio-ekonomskom položaju gastarbajtera.“ *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 983–1011. DOI 10.21301/eap.v6i4.9
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo. Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Apaduraj, Ardžun. 2011. *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek.
- Bolčić, Silvano. 1994. *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo: Sociologija „tranzicije“ u Srbiji početkom devedesetih*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Brujić Marija. 2016. *Evropeizacija u Srbiji početkom XXI veka. Antropološka analiza sociokulturnih promena u periodu evrointegracija*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Borjas, George. 1999. “Immigration and Welfare Magnets.” *Journal of Labor Economics* 17 (4): 607– 637. DOI 10.1086/209933
- Black, Richard, Godfried Engbersen, Marek Okólski and Cristina Panfiru. 2010. „Introduction“. In *A Continent Moving West? EU enlargement and labour migration*

⁴⁸ <https://naled.rs/vest-interesovanje-za-organsku-proizvodnju-dvostrukonadmasilo-planirana-podsticajna-sredstva-u-budzetu-4480>

- from *Central and Eastern Europe*, edited by Godfried Engbersen, Marek Okólski, Richard Black and Cristina Panfiru, 7–23. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bart, Rolan. 2013. *Mitologije*. Beograd: Karpos.
- Bujušić, Branislava. 2016. Migracije ili mobilnost? U *Seobe i razvoj*, uredili Veselin Vukotić et al., 87–94. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Boškov, Veronika. 2015. “Organska hrana i tradicionalni način uzgoja kao mogućnost razvoja Srbije.” *Škola biznisa* 1: 129–137. DOI 10.5937/skolbiz1–8441
- Berenji, Janoš, Slobodan Milenković, Marija Kalentić i Emilija Stefanović. 2013. *Nacionalna istraživačka agenda za sektor organske proizvodnje*. Beograd: GIZ.
- Bobić, Mirjana, Milica Vesković Anđelković i Vlasta Kokotović Kanazir. 2016. *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*. Beograd: SDC, IOM, UNDP.
- Brettell, Caroline. 2003. *Anthropology and Migration: Essays on Transnationalism, Ethnicity and Identity*. Lanham: AltaMira Press.
- Brettell, Caroline and James Frank Hollifield. 2008. *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. London and New York: Routledge.
- Cassarino, Jean-Pierre. 2004. “Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited.” *International Journal on Multicultural Societies* 6 (2): 253–279.
- Colton, Nora Ann. 1993. “Homeward Bound: Yemeni Return Migration.” *International Migration Review* 27 (4): 870–882.
- Curić, Jasmina i Bahrija Kačar. 2011. “Stanje proizvodnje organske hrane u Srbiji.” *Poljoprivredna tehnika* 36 (4): 47–55.
- Čikić, Jovana i Živojin Petrović. 2010. *Organska proizvodnja i poljoprivredna gazdinstva Srbije – ruralnosociološka analiza*. Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Čiževski, Kšištof. 2018. *Mali centar sveta*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Darnhofer, Ika. Thomas Lindenthal, Ruth Bartel-Kratochvil, Werner Zollitsc. 2010. „Conventionalisation of organic farming practices: from structural criteria towards an assessment based on organic principles. A review.“ *Agronomy for Sustainable Development* 30: 67–81. DOI 10.1051/agro/2009011.
- Dimon, Luj. 2004. *Ogledi o individualizmu. Antropološki pristup modernoj ideologiji*. Beograd: Clio.
- Drori, Israel, Benson Honig and Ari Ginsberg. 2010. “Research Transnational Entrepreneurship: An Approach Based on the Theory of Practice.” In *Transnational and Immigrant Entrepreneurship in A Globalized World*, edited by Benson Honig, Israele Drori and Ben Carmichael, 3–30. Toronto and London: University of Toronto Press.
- Đoković, Goran, Adrijana Vuković i Danilo Rončević. 2015. „Zastupljenost organskih prehrambenih proizvoda u svetskim trgovinskim tokovima.“ PDF document. https://www.researchgate.net/publication/275029895_ZASTUPLJENOST_ORGANSKIH_PREHRAMBENIH_PROIZVODA_U_SVETSKIM_TRGOVINSKIM_TOKOVIMA
- Guranizo, Luis Eduardo, Alejandro Portes and William Haller. 2003. “Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Con-

- temporary Migrants.” *American Journal of Sociology* 108 (6): 1211–1248. DOI 10.1086/375195
- Gmelch, George. 1980. “Return Migration.” *Annual Review of Anthropology* 9: 135–159.
- Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Ivanović, Marko i Biljana Ivanović. 2016. „Šanse i prepreke za razvoj organske proizvodnje u Srbiji.“ *Ekonomski signali* 11 (1): 1–16. DOI 10.5937/ekonsig16010011
- Jonjić, Pavao. 1988. “Identifikacija ‘Gastarbeiters’.” *Migracijske teme* 4 (3): 285–291.
- King, Russell. 2002. “Towards a New Map of European Migration.” *International Journal of Population Geography* 8: 89–106.
- Kovačević, Ivan i Marija Krstić. 2011. „Između istorije i savremenosti: antropološko proučavanje gastarbajtera u 21. veku.“ *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 969–982. DOI 10.21301/eap.v6i4.8
- Krstić, Marija. 2012. „Evropa deo II: osnovni pojmovi i teorije o evropeizaciji.“ *Antropologija* 12 (1): 129–143.
- Kokotović Kanazir, Vlasta, Marko Filipović i Ivana Magdalenić. 2016. „Unutrašnja mobilnost stanovništva Srbije u drugoj polovini XX i na početku XXI veka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXIV (3): 553–567. DOI 10.2298/GEI151019005K
- Kaljević Zimonja, Irena, Nemanja Petrović i Jelena Vukadinović. 2012. „Organska proizvodnja u Evropskoj Uniji i Srbiji.“ *Strani pravni život* 56 (1): 228–238.
- Lič, Edmund. 2002. *Kultura i komunikacija*. Beograd: XX vek.
- Massey, Douglas, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adela Pellegrino and J. Edward Taylor. 1993. “Theories of International Migration: A Review and Appraisal.” *Population and Development Review* 19 (3): 431–466. DOI 10.2307/2938462
- Marković, Željko. 1999. *Individualizacija i socijalizacija*. Beograd: Naučna knjiga.
- Marković, Predrag. 1994. „Teorija modernizacije i njena kritička primena na međuratnu Jugoslaviju i druge istočnoevropske zemlje.“ *Godišnjak za društvenu istoriju* 1 (1): 11–34.
- Madžar, Ljubomir. 2016. „Migracioni udar kao spoznajni i javnopolitički problem.“ U *Seobe i Razvoj*, uredili Veselin Vukotić et al., 25–41. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Milenković, Miloš. 2011. „‘Identitetske’ subvencije – Zašto je mudro poljoprivredne subvencije uvrstiti pod kontrolu državne pomoći?“ U *Kontrola državne pomoći u Srbiji i Evropskoj Uniji*, uredio Stevan Lilić, 91–105. Beograd: Pravni fakultet.
- Milenković, Miloš. 2016. *Povratak nasleđu. Ogljed iz primenjene humanistike*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Mitrović, Olga. 2017. *Priručnik o migracijama i lokalnom razvoju*. Beograd: IOM.
- Mendras, Henri. 1986. *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*. Zagreb: Globus.
- Naumović, Slobodan. 2006. „On the heaviness of the feathers, or what has culture got to do with the failure to establish an organic poultry production business in contemporary Serbia?“ *Etnoantropološki problemi* 1(1): 103–124. DOI 10.21301/eap.v1i1.5
- Poleti, Dunja. 2013. „Savremene radne migracije u evropskom kontekstu: ekonomski i politički aspekti.“ *Sociologija* LV (2): 333–348. DOI 10.2298/SOC1302333P

- Popović, Blaženka. „Organska proizvodnja – šansa za razvoj MSP u agrobiznisu.“ *Megatrend Revija* 13 (1): 223–240. DOI 10.5937/MegRev1601223P
- Pavlov, Tanja, Jelena Predojević-Despić i Svetlana Milutinović. 2013. „Transnacionalno preduzetništvo: iskustva migranata-povratnika u Srbiju.“ *Sociologija* 15 (2): 261–282. DOI 10.2298/SOC1302261P
- Rašević, Mirjana. 2016a. „Migracije u funkciji razvoja: mogućnost ili mit.“ U *Seobe i razvoj*, uredili Veselin Vukotić, Danilo Šuković, Mirjana Rašević, Slobodan Maksimović i Vladimir Goati, 50–59. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Rašević, Mirjana. 2016b. *Migracije i razvoj u Srbiji*. Beograd: Međunarodna organizacija za migracije.
- Simić, Ivana. 2015. *Organska proizvodnja – neiskorišćen potencijal Republike Srbije*. Beograd: European Movement in Serbia.
- Simić, Ivana. 2017. *Organska poljoprivreda u Srbiji*. Beograd: Serbia Organika.
- Slapšak, Svetlana. 2016. *Kupusara. Oglad iz istorijske antropologije hrane i seksualnosti*. Beograd: XX vek.
- Stanković, Milica. 2012. „Agrarna politika Srbije и Zajednička poljoprivredna politika.“ *Škola biznisa* 3: 65–72. DOI 10.5937/skolbiz1203065S
- Simonić, Miro i Antun Voruna. 2014. „Migracija iz urbanih naselja u ruralna područja.“ *Svarog* 9: 98–110.
- Spasovski, Milena i Danica Šantić. 2016. „Migracije stanovništva kao determinanta razvitka i razmeštaja stanovništva Srbije u poslednjih pola veka.“ *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 64 (3): 453–467. DOI 10.2298/GEI151019006S
- Šurković, Vesela. 2013. *Finansijska podrška države proizvodnji organske hrane – velika razvojna šansa Srbije*. Doktorska disertacija. Beograd: Fakultet Singidunum, Univerzitet u Beogradu.
- Šojić, Milan. 2016. „Seobe, ruralni razvoj i urbanizacija“. U *Seobe i razvoj*, uredili Veselin Vukotić et al., 107–119. Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Tomić Pilipović, Dragana, Ivana Mišković, Jonel Subić, Marko Jeločnik, Maja Ilić i Darko Milanković. 2015. *Eko selo kao model ruralnog razvoja i ekonomskog osnaživanja srpskih sela: selo Vrmdža, opština Sokobanja*. Beograd: CDOP.
- Tabaković, Mirjana, Milena Simić, Vesna Dragičević i Milan Brankov. 2017. „Organska poljoprivreda u Srbiji.“ *Selekcija i semenarstvo* 23 (2): 45–53. DOI 10.5937/SelSem1702045T
- Tzahor, Ze'ev. 1995. „Ben-Gurion's Mytopoetics“. In *The Shaping of Israeli Identity: Myth, Memory, and Trauma*, edited by Robert Wistrich and David Ohana, 61–85. London: Frank Cass and Company Limited.
- Vučinić-Nešković, Vesna. 2003. „East-West business encounters in Serbia and Montenegro: How Serbian repatriates from the West experience their present business environment – a case study.“ *Sociologija* 45 (3): 262–288.
- Vehapi, Semir. 2014. *Marketing strategija proizvođača organske hrane*. Doktorska dis. Ekonomski fakultet, Univerzitet u Nišu.
- Vukoje, Veljko, Mirela Tomaš Simin, Uglješa Trkulja, Sanda Klještanović i Jovan Krompić. 2015. *Inovativni programi unapređenja organske proizvodnje*. Novi Sad:

- Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela – Poljoprivredni fakultet Novi Sad.
- Vertovec, Steven. 2002. „Transnational Networks and Skilled Labour Migration.“ PDF document.
<http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/WPTC-02-02%20Vertovec.pdf>
- Werbner, Pina. 2010. “Transnationalism”. In *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*, edited by Alan Barnard and Jonatan Spencer, 698–701. London & New York: Routledge.
- Žirarde, Raul. 2000. *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: XX vek.
- Zarić, Miloš. 2019. „Preduzetništvo i tranzicija u Srbiji u ogledalu medija: antropološka analiza priča o tehnološko-preduzetničkim poduhvatima.“ *Antropologija* 19 (1): 169–198.
- Zarić, Miloš. 2020a. „O ubrzanju vremena iz ugla tehnološke i spoznajne inovativnosti: strukturalno– semiološka analiza romana 'Vremeplov'“. *Etnoantropološki problemi* 15 (2): 417–447.
- Zarić, Miloš, 2020b. „(Anti)fašizam i superherojski strip: antropološko razmatranje inovativnosti u stripu na primeru *V kao Vendeta*“. *Etnoantropološki problemi* 15 (4): 1059–1099.
- Zimonja Kaljević, Irena, Nemanja Petrović i Jelena Vukadinović. 2012. Organska proizvodnja u Evropskoj Uniji i Srbiji. *Strani pravni život* 1: 228–238.
- IFOAM (International Federation of Organic Agriculture Movements). 2008. General Assembly of Vignola. Vignola: IFOAM.
https://archive.ifoam.bio/sites/default/files/doaa_serbian.pdf
- NPI (Nacionalni program za integraciju u Evropsku uniju). 2008.
https://www.mei.gov.rs/upload/documents/NPI/NPI_2008.pdf
- Nacionalni program ruralnog razvoja. 2018.
<http://agroservis.rs/natsionalni-program-ruralnog-razvo-od-2018-do-2020-godine>
- Nacionalna strategija održivog razvoja. 2008.
<http://extwprlegs1.fao.org/docs/pdf/srb189423.pdf>
- Radulov, Dušan. 2012. *Povratak na selo*. RTV Vojvodina. You Tube video, 24:59.
<https://www.youtube.com/watch?v=DPSIGLJjnyw>;
- Radulov, Dušan. 2017. *Povratak na selo*. RTV Vojvodina. Sajt mlekare „Petrov“, 25:30.
<https://www.mlekarapetrov.rs/iz-medija/item/281-povratak-na-selo>
- Radulov, Dušan. 2016. *Povratak na selo*. RTV Vojvodina. You Tube video, 25:32.
<https://www.youtube.com/watch?v=U10dQcyH5AE>
- Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između evropskih zajednica i njihovih država članica, sa jedne strane, i Republike Srbije, sa druge strane. 2008.
https://europa.rs/upload/ssp_prevod_sa_anexima.pdf
- Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014–2020.
<http://www.minpolj.gov.rs/download/strategija-poljoprivrede-i-ruralnog-razvoja-republike-srbije-za-period-2014-2024-godine/>
- Strategija za upravljanje migracijama. 2009.
<https://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2009/59/1>

Zakon o organskoj proizvodnji. 2019.

<https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-organskoj-proizvodnji-republike-srbije.html>

Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju. 2016.

https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_podsticajima_u_poljoprivredi_i_ruralnom_razvoju.html

Miloš Zarić

PhD Candidate, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

*“I Urge Young People not to Rush to Leave for the Great Europe”:
On Entrepreneurship in Organic Production in Serbia
from an Anthropological Perspective*

Our research is based on the assumption that in the period after 2008, designated as the “mature stage” of the second transition, decision-makers and experts in the phenomenon of organic production discursively shaped a common, though fundamentally ambivalent system of cognitive ideas and notions relating to this issue and its various aspects, which is designated in this paper as the concept of entrepreneurship in organic production in Serbia. For the purposes of our research, this concept is understood as a mythical notion, as it were, in accordance with the definition of the concept of the myth put forward by the French semiotician Roland Barthes, for whom the myth is a form of speech, a certain discursive formation, and everything that is discourse-related can be a myth. Through an analysis of structural and semantic aspects of the concept of entrepreneurship in organic production in Serbia, the paper looks at both the mechanism of articulation of this concept within expert and public discourse and at its implications, the way in which it is linked to the concrete entrepreneurial ventures of two migrants-returnees, whose entrepreneurial stories have a significant explanatory value in terms of the topic of this paper. The paper aims to highlight the contradictions involved in the concept of entrepreneurship in Serbian organic production and draw attention to the possibility of their creative resolution on the plane of individual ways of thinking and acting in this sphere of entrepreneurship, and also to point to the relationship between two categories that from an anthropological point of view are mutually permeable, namely, the categories of “myth” and “reality”.

Key words: entrepreneurship in organic production, innovativeness, European integration, tradition, the “mature stage” of the second transition, migrations, entrepreneurial stories, myth

« Je conseille la jeunesse de ne pas se précipiter dans cette grande Europe »: sur l'entrepreneuriat dans la production organique en Serbie sous l'angle de l'anthropologie

Cette recherche est basée sur l'hypothèse que dans la période d'après 2008, marquée comme la « phase mature » de la seconde transition, les décideurs et les experts qui se penchent sur le phénomène de la production organique, ont façonné discursivement un système commun bien qu'ambivalent des idées et des représentations cognitives liées à ce thème et à ses différents aspects, qui est dans l'article marqué par le syntagme concept d'entrepreneuriat dans la production organique en Serbie. Ce concept est pour les besoins de cette recherche compris comme une sorte de notion mythique, conformément à la définition du mythe énoncée par le sémioticien français Roland Barthes pour qui le mythe représente une forme de discours, une certaine formation discursive, ce pourquoi tout ce qui a rapport au discours peut être du mythe. À travers l'analyse des aspects structurels et signifiants du concept d'entrepreneuriat dans la production organique en Serbie est analysé comment le mécanisme de l'articulation de ce concept à l'intérieur du discours expert et public ainsi que ses implications, les manières dont il se lie à des entreprises concrètes entrepreneuriales lancées par deux migrants travailleurs de retour au pays, dont les récits entrepreneuriaux contiennent une valeur considérable explicative pour le sujet de ce travail. L'objectif du travail est d'éclairer les contradictions liées au concept d'entrepreneuriat dans la production organique serbe et d'attirer l'attention sur la possibilité de leur résolution créative sur le plan des façons de penser et d'agir individuelles dans cette sphère d'activité entrepreneuriale, ainsi que de rendre compte du rapport entre les catégories mutuellement perméables du point de vue anthropologique, celles de « mythe » et de « réalité ».

Mots clés: entrepreneuriat dans la production organique, innovativité, eurointégrations, tradition, „phase mature“ de la seconde transition, migrations, récits entrepreneuriaux, mythe

Primljeno / Received: 18.06.2021

Prihvaćeno / Accepted for publication: 1.09.2021